

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਸਭ ਰੰਗ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ

Sujana Singh de Kahani Sangreh Sabh Rang de Samajak ate Arthik Sarokar

Preet Kamal
M.A Student
Reg. No. 11510220

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਗਵਾੜਾ ਦੇ
ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਅਧੀਨ
ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਇੱਕ
ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ
ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਫੈਕਲਟੀ ਆਫ ਬਿਜਨਸ ਐਂਡ ਆਰਟਸ
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ

2017

ਤਤਕਰਾ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ	1 - 26
1.1 ਭੂਮਿਕਾ	
ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ	27 - 45
ਜੁਗਤੂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਪਾਸਾਰ	
ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ	46 - 63
ਜੁਗਤੂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ	
ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ	64 - 74
ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ	
ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ	75 - 82
ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀਆਂ ਬਣਤਰ	
ਸਾਰ	83 - 88
ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	89

ਖੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਤ ਕਮਲ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ “ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਸਭ ਰੰਗ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ” ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

ਖੋਜਾਰਥਣ

.....

ਰਜਿ. ਨੰਬਰ-.....

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥਣ ਪ੍ਰੀਤ ਕਮਲ ਨੇ "ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਸਭ ਰੰਗ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ" ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਐਮ. ਏ (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥਣ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਐਮ. ਫਿਲ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ:

ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ.,

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼,

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ(ਪੰਜਾਬ)

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਭੂਮਿਕਾ

- 1..1 ਉਦੇਸ਼
- 1..2 ਪਰਿਕਲਪਨਾ
- 1..3 ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ
- 1..4 ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ
- 1..5 ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ
- 1..6 ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਤਵ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ 'ਸਭ-ਰੰਗ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ' ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਗ਼ਲਤ ਕਦਰਾਂ- ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਨੂੰ ਭੰਡਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਔਰਤ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਕੱਜ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਲਫੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੱਬੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੀ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

1.1 ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੁੱਝ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇ:-

1. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ
2. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ

3. ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ
4. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ

1.2 ਪਰਿਕਲਪਨਾ:-

ਇਸ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ:-

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸਿਮਟੀ ਹੋਈ ਹੈ।
2. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.3 ਵਿਧੀਆਂ:-

ਅੱਜ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਸਿਰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਬਦਲਾਅ ਕਿਉਂ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਕੀ ਆਰਥਿਕ ਪਾੜਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਹੀ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਰੜੇ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ

ਗਈ ਹੈ। 'ਭੁਲੇਖਾ', 'ਪ੍ਰਾਚੁਣਾ', ਤੇ 'ਪਛਾਣ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 'ਸਵਰਗ ਦੀ ਝਲਕ', 'ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ', 'ਕੁਲਫ਼ੀ', ਤੇ 'ਸਿੱਟਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ

ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.4 ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ:-

ਪਹਿਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉੱਪਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

1. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਸਰੋਕਾਰ (ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ, 2013.
2. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ, 1960 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ, 1995.
3. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਵਰਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ, 1992.
4. ਗੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਹਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ, 1996.
5. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ, 1989.
6. ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1996

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ:-

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਸਭ ਰੰਗ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ

ਇਸ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਸਭ-ਰੰਗ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸੀਮਾ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਐਮ.ਏ.ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਸਭ-ਰੰਗ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ' ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ' ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਮੇਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਕਾਦਮਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਣੀ ਰਹਾਂਗੀ।

(ਪ੍ਰੀਤ ਕਮਲ)

1.5 ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥ

“ਕਹਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਜਿਤਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਲੱਭਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣਾ ਪਏਗਾ। ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਥਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੈਸ਼ਾਚੀ ਵਿੱਚ ਕਹਾ ਵਿੱਚ ਵੱਟ ਗਿਆ ਗੁਣਾਯ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਵੱਡ ਕਹਾ (ਵੱਡੀ ਕਹਾਣੀ) ਹੈ ਜੋ ਪੈਸ਼ਾਚੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ।”¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਸ਼ਾਚੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰਚਨਾ ਜੋ ਕਲਪਨਾ, ਉਤਸੁਕਤਾ ਤੇ ਰੋਚਿਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੋਦ ਮਈ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। “ਜੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪਾਪ੍ਰਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਸੁਭਾਗੀ ਧਰਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਹਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮਾਣ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਭਾਗੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।”² “ਐਡਵਰਡ ਜੀ. ਬਰਾਊਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਤੇ ਰਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਆਰੀਆ ਵਾਸੀ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਟੋਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ।”³ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ ਕਿ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ ਪਈ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਚਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਜਾਗਰ, ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿੱਤਿਕ-ਮਾਧਿਅਮ

ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ।

ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਕਠਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

1. "ਐਚ.ਜੀ.ਵੇਲਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਇੰਨੀ ਨਿੱਕੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਪੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਤੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਜੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧੀਆਂ ਕਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕੇ ਕਿ ਉਹ ਹਲੂਣੇ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿੱਚ ਚਮਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ।"⁴
2. "ਸਾਮਰਸੈਟ ਮਾਅਮ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇੱਕ ਸਫਲ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਗਲਪ ਦਾ ਉਹ ਟੋਟਾ ਹੈ ਜੋ ਸਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕੋ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।"⁵
3. "ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਿੱਖੀ ਚੁੰਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਸੰਗੀਨ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵਰਗੀ, ਇੱਕ ਤੀਰ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵਰਗੀ, ਜੋ ਸਿੱਧੀ ਸੁਣਨ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭ ਜਾਵੇ।"⁶
4. "ਡਾ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।"⁷

5. ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ, "ਅੱਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਜਾਗਣ ਲਈ, ਅਸਾਧਾਰਨ ਪਾਤਰ, ਅਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲੱਭ-ਲੱਭ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।"⁸

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ

ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਕੁੱਝ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਕੁੱਝ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-ਗੋਦ, ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਵਾਤਾਵਰਨ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਵਿਸ਼ਾ

“ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਕੁੱਝ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਕਰਨੀ ਹੈ- ਵਿਸ਼ੇ ਚੋਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਿਭਾ। ਵਿਸ਼ੇ ਚੋਣ ਪੱਖੋਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨੀਯਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਜੋਂ ਚੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਨਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਸ਼ੇ-ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁹ ਜਿਵੇਂ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਜੋ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। “ਵਿਸ਼ਾ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁੱਖੜ ਖੜੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਰੋਆ ਤੇ ਅਰੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਸਕੇ।”¹⁰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁੱਝਦਾ ਹੈ

ਜਿਸ ਦਾ ਸਥੂਲੀਕਰਨ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾ, ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ-ਵਿਧੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀ- ਬਣਤਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ-ਪਛਾਣ ਤੇ ਕਲਾ-ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਨਿਭਾਅ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤੀਬਰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਉਸਾਰੀ ਸੂਖਮ ਛੇਹਾਂ, ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਫਲ ਨਿਭਾਅ ਲਈ ਉਹ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਣਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਚੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਕਦੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕੋਈ ਵੇਖੀ, ਸੁਣੀ ਗੱਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਵਾਂਗ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੀਜ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਦੇ ਫੁੱਟ ਕੇ ਪੈਦੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ, ਪੈਦਾ ਬਣੇਗਾ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਕੁੱਝ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ-ਰਫਤਾਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਲੋੜ, ਮਜ਼ਬੂਰੀ, ਸੁਭਾਉ, ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ, ਵਿਧੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾਤਮਕ-ਰਫਤਾਰ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵੇਲੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵੀ ਉਦੇਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਅੱਜ ਦਾ ਨਵਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਛਪਵਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਟਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇਵੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਨਿਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਭਾਅ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ

ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਗਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿਆਣੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਧੀ ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਵਿਸ਼ੇ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਕਿਸੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਤਰਕ ਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪਿਰਤ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਪਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਕੇਵਲ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਸੇਧ ਵੀ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਪਾਠਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸੰਮਤੀ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਟੀਕੇਣ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੋਦ

ਗੋਦ, ਗੁੰਦ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸੂਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵੱਖੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਾਗੇ ਵਿੱਚ ਪਰ੍ਹੇ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਜਿਹਾ ਹਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੋਦ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਗੋਦ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। “ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੋਦ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ ਗਈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਧੀ। ਅੱਜ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ

ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੋਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹਾਲਾਂ ਤੀਕ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।¹¹ “ਜੈਪਸਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੋਦ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ-ਅੰਸ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।¹² ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅੰਸ਼ ਹੀ ਗੋਦ ਉੱਸਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਚੱਜੀ ਗੋਦ ਸੂਝ, ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ, ਲਟਕਾਊ ਭਰਪੂਰਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਭਰਨ ਲਈ, ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਆਦਿ, ਮੱਧ, ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉੱਦਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਦਕਾਰੀ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ। ਵਸਤੂ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸ ਵਿਧੀ ਤੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸਤੂ-ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਅਮਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕੋਲ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਾਤਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਜਮ ਦੀ ਸਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਹੀਂ, ਗੋਦ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੋੜਵੰਦ ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਜਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਗੋਦ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਵੇ। ਪਾਠਕ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ ਕਿ ਦੱਸਿਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਦੱਸਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੱਖੋਂ ਫੁਸਫੁਸਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੱਖੋਂ ਜੇ ਕਹਾਣੀ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਬੀੜਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰੋਚਕਤਾ ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਗੋਦ ਪੱਖੋਂ ਰੋਚਕਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਲੁਕੇ-ਪ੍ਰਗਟਾਓ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਲੁਕਾਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਲੁਕੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਿਆਣਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਪ੍ਰਤੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਹੈਰਾਨਗੀ ਵਰਗੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਚਾਨਕਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਆਉਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਗੋਦ ਦੀ ਅਗਲੀ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਖੂਬੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਾਤਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੁੜੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ

ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਕਮਾਲ ਪਾਤਰ-ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਰੋਆ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰੋਗੀ ਪਾਤਰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਅਰੋਗ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਲਈ ਪਾਤਰ-ਚੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ। “ਪੰਛੀ, ਜਾਨਵਰ, ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ, ਜਵਾਨ, ਤੀਵੀਂ, ਮਰਦ, ਦਰਖਤ, ਸੜਕਾਂ ਆਦਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਚੁਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇੱਕ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਬਾਰਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂਝੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਾਥ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”¹³ ਗੋਦ ਵਾਂਗ, ਪਾਤਰ ਦਾ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਪਾਤਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਿਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜਾਨਦਾਰ ਹੋਵੇ, ਬੇਜਾਨ

ਜਾਪਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਨਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ, ਦਿਮਾਗ਼ ਆਦਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਨਵਰ ਪਾਤਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਗਊ ਮਾਤਾ' ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲ ਗੋਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਹੋ ਪਹਿਲ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਘੱਟ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਬੜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰਕ-ਨੁਹਾਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸੁਭਾਉ-ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਾਤਰ ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ, ਪਾਠਕ ਦੇ ਲੰਗੋਟੀਏ ਯਾਰ ਨਹੀਂ, ਵਾਕਫ਼ਕਾਰ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ, ਪਾਤਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦਾ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਯਥਾਰਥਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਏਗੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਗੂੰਗੇ ਹੋਣ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੁਦਰਤੀ, ਯਥਾਰਥਕ, ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤਰੀ-ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਮਰਦ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ ਹਨ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਬੰਚਿਤ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਫਲ ਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਿਖਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ, ਜੀਵਨ- ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਨੇੜਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਰੀਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਿਆਣਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ, ਲਿਆਕਤ, ਪਦਵੀ, ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਚੰਗੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਇੱਕ ਠੁਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਫੈਲਾਓ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਨਿਖਰਵਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਗੱਲਬਾਤ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਰਮ ਜਾਂ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਦੀ ਹੈ।"¹⁴ ਸੇਖੋਂ, ਦੁੱਗਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਉੱਪਲ, ਬੰਚਿਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਇਸ ਰੰਗ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ।

ਵਾਤਾਵਰਨ

ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੇ ਆਉਣਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਧੀਨ ਹਨ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਆਮ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਾਤਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀ ਬਣ ਜਾਏਗੀ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ੇ-ਨਿਭਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਨ-ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ 'ਪਛਤਾਵਾਂ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਕ ਤੰਗੀ ਕਾਰਨ ਖਿੜਿਆ ਹੰਸ ਰਾਜ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮੇਰੇ ਨਬਿਆ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕੁੱਝ ਸਰੇਗਾ। ਜੇ ਬਹੁਤ ਐਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨੈਕਰੀ ਕਰ ਲੈ ਆਪਣੀ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਕਮਾ ਕੇ ਵਿਖਾ। ਦਸਵੀਂ ਪਾਸਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤੀਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।"¹⁵ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿਤਰਨ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਵਿਸ਼ੇ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨੇ 'ਘੁੱਗੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜਾ' ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਨ-ਉਸਾਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਡੈਡ-ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮ ਅਤੇ ਤਰਸ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀਆਂ ਛੇਹਾਂ ਨਾਲ ਇੰਜ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਢੁਕਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਫ਼ਾਲਤੂ ਪਣ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਮ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚਲਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਇੱਕੋ ਰੰਗ ਦੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਪੂਰਕ ਤਾਂ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਸ਼ੇ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਸੱਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਇਨ' ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਮਾਤਹਿਤੀ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕਿ ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਰੰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘੁਮਿਆਰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ, ਸਮਰੱਥਾ, ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਉਹ ਮਸਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਚੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲੇਖਕ ਕਾਰੀਗਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਖੜੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ-ਰੂਹ ਭੜਕਦੀ ਹੈ।

“ਡਾ. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਸਾਹਿਤ ਇੱਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ। ਹਰ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਕਥਾ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਇਕਾਈ ਹੈ।”¹⁶

ਪਰ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਹੱਥ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ।

“ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗੈਟੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਲੀ ਕੋਈ ਕੋਟ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਪਾ ਲਏਗਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।”¹⁷ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੈਲੀ ਉਹ ਲੈਅ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਸਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਆਪ ਹੀ ਆ ਜਾਵੇਗੀ, ਜੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਤਾਂ।”¹⁸

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਾਹਿੱਤਿਕ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਈ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਯਥਾਰਥਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ

ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕੀ ਵਧੇਰੇ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਹੈ ਰੋਚਕਤਾ ਲਿਆਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਰੋਚਕਤਾ ਵੀ ਇੰਨੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਸਰ ਫਿਲਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਡ ਤੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਨਿੱਘ ਭੁੱਲਾ ਦੇਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਣ ਕਹਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਣ ਕਹਿ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਰ ਗੱਲ ਸਿੱਧੇ -ਸਿੱਧੇ ਸਮਝਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪਾਠਕ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਪਾਠਕ ਕਾਫ਼ੀ ਸੂਝਵਾਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਈ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼

ਉਦੇਸ਼ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਰੀਰ ਵਿਚਲੀ ਆਤਮਾ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਥਾਂ ਪਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੋਦ ਹੈ, ਪਾਤਰ ਹਨ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹਨ, ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ, ਸਿਆਣਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਬੜੀ ਸੂਝ ਸਮਝ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼-ਰਹਿਤ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਰੋਆ ਅਤੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਸੇਧ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਦੇਸ਼ ਘੜਨ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਚੁਣਿਆ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਘੜਿਆ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ ਵਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਉਦੇਸ਼ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਭੰਡ ਕੇ 'ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਲਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੁਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਫ਼ਰਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਅਸਥੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਥੂਲੀਕਰਣ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ

ਤੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਉੱਥੇ ਕਹਾਣੀ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਢੁਕਵਾਂ ਤੇ ਫਬਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉੱਥੇ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

“ਐਲਬੂਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਘੜਿਆ ਜਾਂ ਚੁਣਿਆ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।”¹⁹ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਾਗ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਵੀ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇੱਕ ਵਿੱਥ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮੋਇਆ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਉੱਪਰਲੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ-ਬੱਧ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ। “ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ 'ਰਾਂਗਲੇ ਪਾਵਿਆਂ ਦਾ ਪਲੰਘ' ਅਤੇ 'ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਦਾ ਇੱਕ ਦੁਖਾਂਤ'। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਕਵਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁੜ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂੰਹ ਲਾਇਆ ਹੈ, ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਰਾਤ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਾਣਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”²⁰ 'ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਦਾ ਇੱਕ ਦੁਖਾਂਤ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਲਣ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਤੇ ਹਠ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਘੰਟੇ ਇੱਕ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਮਾਣਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਰਤੂਤ ਉਸ ਦੀ ਮਿੰਨੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿੰਨੀ ਇਸ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤੰਗ-ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਕੰਜੂਸ ਪਣ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਤੇ ਪਾਕ-ਦਾਮਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਇੱਕ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਲਈ ਕੀਤੀ ਅਣ-ਪਰੰਪਰਕ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਭਸਮ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

1.6 ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨ ਰਚਨਾ

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 29 ਜੁਲਾਈ 1909 ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਨਾ-ਨਾਨੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਬਚਪਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਲ ਮੁਕੰਦ ਖੱਤਰੀ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਬੀ.ਏ.ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਰਾਗੀ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਅਤੇ ਲਿਖਣੀ ਸਿੱਖੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਡੀ.ਏ.ਵੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਮਛੂਆ ਬਜ਼ਾਰ ਸਟਰੀਟ ਵਿਚਾਲੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ, ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਦੰਭਾਂ ਦੇ ਪਾਜ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ, ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਕੈਨ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ(ਰਿਕਸ ਚਾਲਕਾਂ) ਦਾ ਹੱਕ ਪੂਰਦਾ ਹੈ, ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਇਦਾਦ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਕੱਜ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰੁਲਫੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੱਬੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਸ਼ਿਸ਼ ਇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੀ

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖਮਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਈ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ 'ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ, ਸਮਾਜੀ ਵਰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਲ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ 'ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ' 'ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਸ਼ੂ' ਤੇ 'ਨਵਾਂ ਰੰਗ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਕਾਮਰੇਡ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਉੱਘਾ ਕਾਰੀਗਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦਰਜਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਛਲੀ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸੁਲਝਿਆਂ ਹੋਇਆ ਚਿੰਤਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਨਸਾਨੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਗੁੰਨ੍ਹ ਗੁੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਣ ਖੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਆਰਟ ਦੀ ਖੂਬੀ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਹੈ।"²¹

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਮੇਰੀ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ

ਸੰਬੰਧ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਅੰਤ ਵੱਲ ਕ੍ਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਕੋਈ ਇਹ ਸਮਝੇ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਖੇਚਲ ਕਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਜਾਵਟੀ ਕਿਰਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਅ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰਾ-ਪੁਰਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਦਿਨ ਕੱਟੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਮੁੱਦਈ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਰਤਾਂ ? ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਮੈਂ ਇਸ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਪਰ ਜੁਗਤ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੇਰੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਬੁੱਝੀ ਹੋਈ ਦਿਸੇਗੀ।"²²

ਇਸ ਤਰਾਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ। ਜੋ ਕਿ ਹੇਠ ਕਲਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

1. ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ
2. ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ
3. ਡੇਢ ਆਦਮੀ
4. ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਸ਼ੂ
5. ਕਲਗੀ ਦੀਆਂ ਮਣੀਆਂ
6. ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਗਰਾਂ

7. ਸਭ ਰੰਗ
8. ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ
9. ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ
10. ਖੁੰਭਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ
11. ਜੰਮੂ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਰਾਅ
12. ਅਮਰ ਗੁਰ ਰਿਸ਼ਮਾਂ (ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ)
13. ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1986, ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਗਰੇਹਾਂ' ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਅਵਾਰਡ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਰੂਪ, ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ-1
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-1-2
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-2
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-16
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-17
6. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-18
7. ਡਾ. ਅੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪੰਨਾ ਨੰ-260
8. ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ, ਪੰਨਾ ਨੰ-8
9. ਡਾ. ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਰੂਪ, ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ-99
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-100
11. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-105
12. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-105
13. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-108

14. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਕਹਾਣੀ ਅੰਕ) ਪੰਨਾ ਨੰ-39
15. ਡਾ. ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਰੂਪ, ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ-114
16. ਡਾ.ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਗਲ, ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ, ਪੰਨਾ ਨੰ-93
17. ਡਾ. ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਰੂਪ, ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ-116
18. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-116
19. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-123
20. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-123
21. ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ (ਸੰਪਾ), ਪਿੰ: ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ਨੰ-37
22. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-25

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

2. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ

2.1 'ਲੁਕਣ-ਮਿਚੀ' ਤੇ 'ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ

2.2 'ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ' ਤੇ 'ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ

2.3 'ਪਛਾਣ', 'ਭੁਲੇਖਾ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ' ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

2. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ

ਹਰੇਕ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜਕ ਪਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਇਸ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

2.1 'ਲੁਕਣ-ਮਿਚੀ' ਤੇ 'ਰਾਸ ਲੀਲਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ

ਲੁਕਣ-ਮਿਚੀ ਤੇ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਕਹਾਣੀ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਸਭ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਲੁਕਣ-ਮਿਚੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਬਸੰਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀ ਬੇਰੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਪੂਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਸੰਤ ਵੀ ਗੱਡੀ ਦੀ ਸੀਟ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੁੜੀ ਆਖਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ, ਉਹ ਸਾਡਾ ਗੁਆਂਢੀ ਸੀ, ਪਰ ਗ਼ਰੀਬ ਸੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੇ ਉਹ ਅਨਮੋਲ ਹੀਰਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਬੀੜਾਂ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੱਲੀ ਹਾਂ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਹਨ ਉਸ ਬਸੰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਬਸੰਤ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਕੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ, ਮੈਂ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਬਸੰਤ ਉੱਥੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਚੱਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਸੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਭੱਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨੀਰਸ ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ-

"ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰ ਮੁੜਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਲਾਵੇ?"¹

ਇਹ ਸਾਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਲੁਕਣ-ਮਿਚੀ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਕੁੜੀ ਵੀ ਇੱਕ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਂਝ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ-

"ਕੁੜੀ ਨੇ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸੋਚ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣ ਲਈ ਹਿੱਲੀ। ਤਿਤਲੀ ਦੇ ਪਰਾ ਦੇ ਬੇ-ਮਲੂਮ ਫਰਫਰਾਹਟ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਮਹਿਕਦੇ ਸੁਪਨੇ ਉਘੇੜ ਦਿੱਤੇ। ਖੱਦਰ-ਪੇਸ਼ ਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਤੱਕਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਤ- ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, "ਕੁੱਝ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਜੇ?" "ਹਾਂ!" ਕੁੜੀ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰਸਾਲਾ ਗੁਆ ਆਈ ਹਾਂ, ਹਾਲੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੁਹਾਡਾ ਰਸਾਲਾ ਦੇਖ ਕੇ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ।"

"ਇਹ ਪਰਚਾ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਇਹ ਆ- -" ਉਸ ਨੇ ਗੱਲ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਛੱਡਦਿਆਂ ਰਸਾਲਾ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਇਆ।"²

ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਬੇਰੀਅਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ- ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ- ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਕੁੜੀ ਇੱਕੋ ਹੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਹੀ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਸਾਲਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ

ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਭਾਵ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਆਦਿ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

"ਇਹ ਤਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪੂਰਵੀ ਹੁਨਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤੇ।"³

ਮਨੁੱਖ ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੁਕਣ-ਮਿਚੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਪ੍ਰੇਮ ਸਭ ਕੇਮਲ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ ਨਾ?"⁴

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨੈਜਵਾਨ (ਬਸੰਤ) ਤੇ ਕੁੜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੇਮਲ ਕਿਰਤ ਦਾ ਨਾਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਇੱਕ ਕੇਮਲ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦੀ ਇਹ ਫਿਤਰਤ ਹੈ ਕਿ ਜੱਦੋ ਉਹ ਜੋਬਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਡੇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਐਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

"ਕੇਈ... ਖੱਦਰ... ਪੇਸ਼... ਇੱਧਰ... ਆਇਆ ਹੈ?" ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਸਾਹ ਦੀ ਤੰਗੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।"

"ਹਾਂ ਬੀਬੀ ਜੀ, ਹੁਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਟਾਂਗਾ ਭਜਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ" ਇੱਕ ਟਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।"⁵

ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੇਈ ਖੱਦਰ-ਪੇਸ਼ ਇੱਧਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਖੱਦਰ-ਪੁਸ਼ ਕੇਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਬਸੰਤ ਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜੱਦੋ ਉਸ ਨੂੰ

ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੱਦਰ-ਪੋਸ਼ ਬਾਣੇ ਵਾਲਾ ਬਸੰਤ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਬਸੰਤ-ਬਸੰਤ ਕਰਦੀ ਮਗਰ ਦੌੜਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ 'ਰਾਧਾ' ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਖਰੀਦੀ ਹੋਈ ਬੰਗਾਲਣ ਹੈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਹੈ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੂੰਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਸਿਰ ਤੇ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੇ ਪੈਰ ਪਿੱਛੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਲ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਪੋਟੇ ਫੇਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰਾ ਬੱਚਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਤੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਮੈਨੂੰ ਚਾਚੀ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਧਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਕਰ। ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪੁਆ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਖਰ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਝਾਈ ਤੋਂ ਚਪੇੜਾਂ ਖਾ ਕੇ ਚੁਕਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਮਨੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਅਪੂਰਤੀ ਕਾਰਨ ਬੇਵੱਸ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਦ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। 60-65 ਸਾਲ ਬੁੱਢਾ ਬੰਗਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖ਼ਬਰੇ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ

ਉਥੋਂ ਦੇ ਗ਼ਰੀਬ ਬੰਗਾਲੀ ਘਰ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।"⁶

ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਉਸ 60-65 ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਬਾਬਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਿੜਦਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਹੀ ਜਵਾਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਾਬੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ-ਬਾਬਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ।

"ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਕੂਲੋਂ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੂਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਦੇਖ ਕੇ ਲਾਡ ਨਾਲ 'ਬਾਬਾ ! ਬਾਬਾ !' ਕਰਦਾ ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਦਰ ਵੜਿਆ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਘੂਰੀ ਵੱਟ ਕੇ ਚਪੇੜ ਦਿਖਾਈ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅੱਗੇ ਉਂਗਲ ਰੱਖ ਕੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਹਰ ਨਿਲਕ ਜਾਣ ਨੂੰ ਆਖਿਆ।"⁷

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਦੱਸ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

"ਕਿਸਨ! ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਚਾਚਾ ਆਖਿਆ ਕਰ। ਕਹੇਂਗਾ ਨਾ?"⁸

ਭਾਬਾ ਕਿਸਨ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਨਾ ਆਖਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਚਾ ਆਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਰੋਕਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਇਹੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਾਣ ਦੀ ਸਾਂਖ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ 60-65 ਸਾਲ ਦਾ ਬਾਬਾ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਬੰਗਾਲਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਲਾਵਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਬੰਗਾਲਣ ਵੀ ਇਸ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਹਮ ਉਮਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਧਾ ਕਿਸਨ ਦੀ ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕਿਸਨ ਨੂੰ ਉਹ ਕ੍ਰਿਸਨ ਚੰਦਰ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਰਾਧਾ ਬਣਦੀ ਹੈ।

"ਕਿਸਨ ਚੰਦ੍ਰ, ਮੇਰਾ ਨਾ ਰਾਧਾ ਹੈ, ਰਾਧਾ ਕਹਿ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਿਆ ਕਰੇ।"⁹

ਰਾਧਾ ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਧਾ ਕਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਧਾ ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਮ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਉੱਠਦੀ ਹੈ।

"ਝਾਈ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਖੁੱਟ ਕੇ ਉਪਰੀ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿੱਥੇ ਰਿਹਾ ਏ ਏਨਾ ਚਿਰ?"¹⁰

ਜਿੱਥੇ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਕਿਸ਼ਨ ਜੋ ਕਿ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪਿਆਰਾ ਬਾਲਗ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਧਾ ਦੀ ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਰਾਧਾ ਪ੍ਰਤੀ ਤੜਫ ਜ਼ਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਇਸ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਘਰਦਿਆਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚੱਲ ਕੇ ਰਾਧਾ ਨਾਲ ਰਾਧਾ ਨਾਲ ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਨ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਲਟ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਝੂਠ ਬੋਲਦਿਆਂ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਅਵਿਨੋਦਰ ਦੇ ਘਰ। ਉਸ ਨਵਾਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਲਾਟੂ ਆਂਦੈ ਝਾਈ ਜੀ!"¹¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਹ ਸਫ਼ਰ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਿਨੋਦਰ ਦੇ ਘਰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਹਾ ਕੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਵੜਦਾ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਨਾ ਪੀਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਘੜ ਸੁਣਾਇਆ। ਅਵਿਨੋਦਰ ਦੇ ਘਰ ਖੇਡਣ ਦਾ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਮੈਂ
12
ਰਾਧਾ ਘਰ ਜਾ ਵੜਿਆ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਤੇ ਦਿਲ ਖਿਚਵੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੇ ਕਿ ਰਾਧਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਧੂਫ਼ ਤੇ ਅਗਰਬੱਤੀਆਂ ਧੁਖਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਝਾਈ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਡਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਮੁੜ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡੇਰਾ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵੁਕ ਮੋਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਲਈ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵਧੇਰੇ ਮੋਹ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲਣ ਜੇ ਕਿ ਰਾਧਾ ਦਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਝਾਈ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਝਾਈ ਬੰਗਾਲਣ ਨੂੰ ਮਾੜਾ-ਚੰਗਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ।

"ਝਾਈ ਜੀ ਨੇ ਅੱਜ ਜੇ ਕੁੱਝ ਦੇਖਿਆ-ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਆਖ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, " ਕੀ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ
13
ਏ ਬੰਗਾਲਣ ਜਾਦੂਗਰਨੀ, ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵਾੜ ਕੇ।"

ਪੁੱਤਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਚਦਾ ਤਾਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਣ ਖਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਿਸ ਵੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਰੋਚਕਤਾ ਜਾ ਸਾਂਝ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਛੜਣ ਤੇ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋ ਉੱਠਦਾ

ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨ ਬੇਸ਼ੱਕ ਬਾਲ ਉਮਰ ਦਾ ਬਾਲਗ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਰਾਧਾ ਵੱਲੋਂ ਰਚਾਈ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਦੇ ਘਰ ਰਾਧਾ ਨਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੜਫਦੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

"ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਕੂਲੋਂ ਮੁੜਿਆ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਰਾਧਾ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ। ਬੁਧਾ ਚੌੜ ਚਪੱਟ ਖੁੱਲਾ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਖਾ ਮਲ ਕੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਫੇਰ ਤੱਕਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਦਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਅੰਗ ਕੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"¹⁴

ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਰ ਇੱਕ ਮੁੱਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੱਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਇੱਕ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ 60-65 ਸਾਲ ਦਾ ਬੁੱਢਾ ਵੀ ਇਸੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਮੁੜ ਤੋਂ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਲੁਕਣ-ਮਿਚੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ-22
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-22
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-24
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-24
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-25
6. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਪੰਨਾ ਨੰ-26
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-26
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-26
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-28
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-30
11. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-30
12. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-30
13. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-34
14. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-35

2.2 'ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ' ਅਤੇ 'ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ

ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਰਕੱਢਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਰੀ ਡਾਕੂ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਸਤ੍ਰੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਦਮ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੱਛਮੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਕੇਸਰ ਡਾਕੂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਘਰੇ ਲੁੱਟਣ ਆਏ ਮਾਲ ਕਾਰਨ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗਾਲ਼ਾਂ ਤੇ ਧੱਕੇ ਹੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਤ੍ਰੀ ਸਿਪਾਹੀ ਲੱਛਮੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੰਡ ਬਗ਼ਨੇਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਡਾਕੂ ਕੇਸਰ ਵੀ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਲੱਛਮੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਿਖਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਭਰਾ ਜੀ। ਲੱਛਮੀ ਸਤ੍ਰੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਉਸ ਉੱਪਰ ਤੋਹਮਤ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਉੱਡਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ: "ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।" ... "ਕੌਣ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ?" ... ਉਸੇ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਆਪ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਭਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਪਿਤਾ ਕੌਣ ਹੈ। ਲੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੀ ਤੇ ਆਖਰ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਉਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਆਪਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾ ਫਿਰ ਅਤੀਤ ਦੀ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਕਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਆਕੀਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਭੇਗਣ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਸਦੈਵ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮੀਝਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

'ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ' ਕਹਾਣੀ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਡਾਕੂ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਆਪਸੀ ਆਤਮ ਸਾਂਝ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਪਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਝੁਲਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਦਦਗਾਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਜਨ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੇਲ ਬਣਦਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਹੁੰਦੇ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਬੇਸ਼ੱਕ ਡਾਕੂ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਆਸ਼ਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਉਸ ਬੰਗਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਗਿਣ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਬੰਗਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਅਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ। ਅਮੀਰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਆਪਣਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਡਣ ਲਈ ਮੇਟਰ ਵਾਲਾ ਖਿਡਾਉਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਾਕੇ ਨੇ ਚਾਬੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਖਿਡਾਉਣਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕੋਲ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਉਹ ਖਿਡਾਉਣਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਕਾਕੇ ਨੇ ਖਿਡਾਉਣਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਕਾ ਉਹ ਹੀ ਮੁੰਡਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਡਾਕੂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਾਕੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਅਥਾਹ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਫ਼ਰਤ ਪਿੱਛੇ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਘਿਨੋਨੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਾਰਨ ਕਾਕੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾ ਵੀ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾੜੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਚਿੱਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

"ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੁਚਕੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤੇ ਇੱਕ ਚਾਬੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਮੇਟਰ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਇਹ ਲੈਣੀ ਹੈ, ਬੇਟਾ ?" ਕਾਕੇ ਨੇ ਖ਼ਬਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮੇਟਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲ ਦੇਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਟਰ ਵੱਲ

ਬੜੀ ਲਲਚਾਈ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤੇਤਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, "ਤੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਾਰਾਂਗਾ!" ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਤਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ।"¹

ਜਿੱਥੇ ਕਾਕਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਉੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਲੱਛਮੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ। ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਮਾਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਮਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਔਰਤ ਨਿਆਸਰਾ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਕ ਘਟਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡਾ ਜਿਹੜੀ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਭਰਜਾਈ-ਭਰਜਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਘਿਨੋਨੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਿਆਸਰਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

"ਖਿਡੈਣੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਲ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੱਛਮੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਥਰੂ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਜੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਉਸ ਨੂੰ 'ਭਰਜਾਈ ਜੀ, 'ਭਰਜਾਈ ਜੀ' ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਵੱਧ ਆਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਣਾ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਰਿਹਾ, ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਵਲੈਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਲੋਕ ਹੀ ਨਿਆਸਰਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਈ ਪੱਥਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ?"²

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀ ਦਾਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਲੱਛਮੀ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਕੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸੁਹਾਗਾ ਲੁੱਟਿਆਂ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਕਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘੱਟ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮਾਜ ਹੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਾਦਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਰੱਜ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਮਰਦ ਬਿਨਾਂ ਔਰਤ

ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਆਰਥਕ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵਰਗ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ-ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਖਾ ਦਿੰਦੇ, ਜਦਕਿ ਲੱਛਮੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਾਜੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਭਾਸ਼ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਜਾਪਦਾ।

"ਹਾਂ ਦਾਦਾ, "ਲੱਛਮੀ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਮੇਰਾ ਸੁਹਾਗਾ ਲੁਟਿਆ ਤਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਕਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਾ ਕੇ ਪੇਟ ਭਰਨ ਜੇਗਾ ਭਾਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ। ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਾਹਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੋਤਰਾ ਅੱਜ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੁਭਾਸ਼ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਸ਼ 'ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾ ਸਨ। ਹਾਏ! ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।"³

ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹਰ ਦਮ ਔਰਤ ਨੂੰ ਤਾੜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਲੱਛਮੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਭਾਸ਼ ਲਈ ਆਸਰਾ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਸਮਝਦਾ ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਇਸ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੋਟ ਦੱਸਦੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਲੱਛਮੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਲੱਛਮੀ ਵੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਖਾਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਦੀ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਪਿੱਛੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤਿਰਛੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਲੱਛਮੀ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

“ਲੱਛਮੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਰੋਜ਼ ਹੱਥ ਸਾੜਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੀ ਹਾਂ, ਕਿਉਂ ਨਾ ਉਹ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਖਾ ਲਿਆ ਕਰੇ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੋਟੀ ਘਰੋਂ ਹੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਉਡਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ: "ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।"... "ਕੈਣ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ?"... "ਉਸ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਆਪ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।"... "ਪੰਜਾਬੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਲੋਕੀਂ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾ-ਸੁਣਾ ਕੇ, ਲਾ ਲਾ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਮੁੰਡੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕੌਣ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਮੁੰਡੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, "ਪੰਜਾਬੀ ਦਾਦਾ।" ਮੁੰਡਾ ਲੱਛਮੀ ਅੱਗੇ ਆਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰੋਣੇ ਰੋਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਮਾਸਟਰ ਉਸ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਲ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਐਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।"⁴

ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਲੱਛਮੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਵਾਮੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਇੱਥੇ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਔਰਤ ਨੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਮੰਨਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਵਾਮੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੱਛਮੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਕਰਦੇ ਤੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਉਹ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਜੇ ਅਕਸਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ।

"ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕਿਆ। "ਲੱਛਮੀ!" ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਕੀ ?" "ਇਹੋ ਇਸ ਜਹ ਕੋਲੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।" "ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭੈਣ ?" "ਇਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਸੁਆਮੀ ...ਤੁਸੀਂ ਸੁਭਾਸ਼ ਕੋਲ ਅੰਦਰ ਚੱਲੋ, ਮੈਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝਾ ਦੇਵਾਂਗੀ।" "ਲੱਛਮੀ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਾਹਬ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸਤਿਆ-ਨਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦਾ।"

"ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਬਣ ਕੇ ਦੱਸਾਂਗੀ ਜੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਥਰੇ ਸਹੀ। ਜਿੱਥੇ ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੇ ਸੁਭਾਸ਼, ਉੱਥੇ ਮੈਂ।"⁵

ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ, ਨਿਆਸਰਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ਲੱਛਮੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਹਾਗ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਐਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ

ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਆਪਾ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਦੂਸਰੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਸਾਈ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਉਲਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪ ਨਾਲ ਬੀਤੀ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਫੇਲਦੀ ਤੇ ਇਸ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਕੜ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਜ਼ਬਰ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਬੇ ਜੁਬਾਨੀ ਅਤੇ ਚੁੱਪੀ ਨੂੰ ਨਿਮਾਣੀ ਔਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਹੱਦ ਟੱਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਚਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਨਾ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਰਦ ਔਰਤ ਤੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਤਾਨੇ-ਮਿਹਨਿਆਂ ਤੇ ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਨਾਲ ਔਰਤ ਤੇ ਦਬਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਸਾਂ, " ਉਸ ਨੇ ਬਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੰਗਦਿਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਕੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਨਗਰੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਲੜਖੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਘਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੱਚ ਜਾਣੇ ਭਰਾ ਜੀ, ਉਹ ਬੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲਈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਲਟੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਦੂਸਰੇ-ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਉਹ ਇਵੇਂ ਆਉਂਦੇ। ਮੈਂ ਸੱਸ ਤੋਂ ਤੇ ਨਾਨੀ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਲੁਕਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਆਖਰ ਆਦਤ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਹਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੇਖਿਆਂ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝਾੜ-ਝਪਾੜ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕ੍ਰੋਧ ਭਰ ਆ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਤੀ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਘਰ ਆਏ। ਬੁਹਾ ਬੰਦ ਕਰ

ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਕੁੱਟਿਆ। ਆਖੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ? ਤੇਰੇ ਪਿਓ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਉਹ ਠੀਕ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਸਨ।"⁶

ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨੀਚ ਭਾਵ ਤੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਮਝਦਾ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਹੀ ਦਰਦਨਾਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਰਦ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਜਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੇ ਰੋਹਬ ਪਾਵੇ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਭੈੜੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੇ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

"ਕਮਲਾ ਹਾਲੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਾਤੀ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ। ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾ ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਮੁੰਨੀ ਸਮੇਤ ਪੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੁੰਨੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਦਿਰ ਅਗਾਂਹ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪਾਟ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਮੁੜ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, 'ਗਈ ਨਹੀਂ ਹਾਲੇ ? ਜਾ ਨਿਕਲ ਜਾ ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ।' ਤੁਸੀਂ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪਾਟ ਗਿਆ।' 'ਪਾਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਾਟ ਜਾਏ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਤੇਰੇ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਬਥੇਰੀਆਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਹਾਂ।"⁷

ਸਾਡਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੀਚ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਬਿਨਾਂ ਔਰਤ ਕੋਈ ਕੰਮ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੜਦੀਆਂ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਖੁਦ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਨੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

"ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀਆ ਵਿੱਚ ਢਹਿੰਦੇ, ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਨੀ ਦੀ ਨੈਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਿਲਦੀ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗਲ੍ਹੇ ਲਾਉਂਦੀ, ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੁਮੱਤ ਬਖਸ਼ੋ! ਉਹ ਆਖ ਕੇ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ। ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੁੱਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਚਾਉਂਦੀ।" ⁸

ਸਮਾਜ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਔਰਤ ਤੇ ਔਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਰਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਧੂਰੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿਰਨੇ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਮੁੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦਾ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਝੱਲਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘਰ ਚੱਲਣ ਲਈ ਆਖਦਾ। ਪਰ ਪਤੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਈ ਪਤਨੀ ਉਸ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

"ਇੱਕ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਕਿਹਾ, " ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀ ਲਾਈ ਸਕੂਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਰਸਤਾ ਘੇਰ ਖਲੋਤੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਚੱਲ, ਘਰ ਚੱਲ। ਮੇਰਾ ਘਰ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।' ਸੜ ਜਾਏ ਜੀਭ ਮੇਰੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈ ? ਛੱਡ ਦੇ ਬਾਂਹ ਮੇਰੀ। ਰਾਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਨਹੀਂ ਪਕੜੀਦੀਆਂ।' ਉਹ ਡੈਰ-ਭੇਰੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਕਮਲਾ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਫਿਰ ਮੇਰੇ

ਵੱਲ। ਆਖਰ ਉਹ ਬੋਲੇ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ?' 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਢਿੱਲੀ ਨਹੀਂ।"⁹

ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਔਰਤ ਨੇ ਇੰਨਾ ਕੁ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਲੱਖਾ ਮਾੜੇ ਮਰਦ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਮੀ ਹੀ ਲੱਗਦੇ। ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਦਾ। ਪਰ ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮਜ਼ੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੀ।

"ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਹੈ, ਕਿੱਥੇ ਹਨ ਉਹ?" ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਸੁਦਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਉਠ ਖੜੋਤਾ। "ਬੁਝਾ ਦੇ ਉਹ ਬਿੰਦੀ, ਕਿਸ਼ਨਾ! ਬੁਝਾ ਦੇ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਬੁਝਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਬਿੰਦੀਆਂ ਲਾਵੇ। ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ ! ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। "ਇਹ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਦੀ ਨਹੀਂ?" ਉਹ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ, "ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਹਨ, ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਉਣ ਉਹ।"¹⁰

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹਰ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਆਦਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੇ ਮਰਦ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਨੈਕਰੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਆਰਥਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ-45
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-47
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-49
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-51-52
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-52-53
6. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ, ਪੰਨਾ ਨੰ-58
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-58
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-59
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-60
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-63

2.3 'ਪਛਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਸਿਰਮੌਰ ਅਤੇ ਸਿਰ ਕੱਢਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਲਬਲੀ ਜਿਹੀ ਮਚਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਸਲ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਵਿਗਾੜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਿਉ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਰੀੜ ਪੂਰੀ ਕਰੇ ਪਰ ਆਖਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧੀ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਮੁੱਖ ਫੇਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਰਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਪਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਕੰਜਰੀ ਕੋਠੇਦਾਰ ਔਰਤ, ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਅਤੇ ਅਰਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜਣ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਸ ਕੰਜਰੀਆਂ ਭਾਵ ਕਿ ਕੋਠੇ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਹੋਣ, ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਤਾਪ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਆਦਿ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਕੋਠੇ ਵਾਲੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸਹੀ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਣਾ ਪਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਚੱਲ ਕੇ ਇੱਕ ਧੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਅਤੇ ਭਰਾ ਦਾ ਭੈਣ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤੜਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਪੰਡਿਤ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਸਾਈ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਉਸ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਦਾ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਵੇਸਵਾ ਪੁਣੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਧੰਦੇ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਉਸ ਵੇਸਵਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪਰ ਉਹ ਵੇਸਵਾ ਲੇਖਕ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕੁੱਝ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਦੱਸਦੀ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ

ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆਂ ਹੋਵੇ। ਔਰਤ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਜਾਂ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਉਸ ਵੇਸਵਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਭਾਵ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਸੋਚ ਹੈ।

"ਕਾਰਡ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬੂ ਜੀ, ਐਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।" ਮੈਂ ਲਾ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇੱਥੋਂ ਅਕਸਰ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹਾਂ, ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।" "ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।"¹

ਵੇਸਵਾ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਵਿਚਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇੱਕ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਲੇਖਕ ਉਸ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ। ਲੇਖਕ ਉਸ ਵੇਸਵਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਇਸ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅਣਪਛਾਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਔਰਤ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ-ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਦੱਸਦੀ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ ? ਉਹ ਲੇਖਕ ਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ।

"ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਥੱਲੇ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਹੀ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਇਹ ਮੇਰਾ ਖਾਸ ਕਮਰਾ ਹੈ, ਵਪਾਰ-ਕਮਰਾ ਨਹੀਂ।" ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸੋਫੇ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੋਲੀ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਹੈ।" ਮੈਂ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਜੀ।"

"ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੈਥੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਾਉਂਦੀ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ...ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਬ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ..." ਕਹਿੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਝੱਟ ਹੀ ਫਿਰ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈ।

ਉਸ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਮੈਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਜਿਹੀ ਜਲੀਲ ਔਰਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਔਰਤ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ..." "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹੋ?" ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿੱਚ ਨਿੱਘ ਤੇ ਤਾਕਤ ਮੁੜ ਸ਼ਰਕ ਰਹੀ ਸੀ। "ਹਾਂ, ਪੜ੍ਹੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਵਣਜਣ ਜੇਗੀਆਂ ਦਸ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹਾਂ।" "ਤੇ ਉਦਣ ਖਤ..." ਉਸ ਮੂੰਹ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮ ਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।"²

ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੇਸਵਾ ਔਰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਵੇਸਵਾ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਕੋਈ ਵਪਾਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਇਸ ਘਿਨੋਨੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ। ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਉਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਜਾਂ ਦੇਸਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵਰਜਦੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਬੰਦ ਨਾ ਕਰਾ ਦੇਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਧੀ ਦਾ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਵਧੀਆ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਔਰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸੜਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਮਨਸਾ ਵੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਧੰਦਾ ਬੰਦ ਨਾ ਕਰਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਰ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਸੜਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਲੱਗੇ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਵੀ ਲੱਗਦੀ ਵਾਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੁੱਢੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾ ਸਮਸ਼ਾਦ ਹੈ। ਉਸ ਸਾਰਾ ਬਚਪਨ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ

ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਕੰਜਰ ਹਨ, ਐਰੇ ਗੈਰੇ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਪਛਾਣ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਗ਼ਰਬਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੇਤੇ ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ।"³

ਸਮਾਜ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇ ਉਹ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੇਸਵਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਾਹਕ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਸਵਾ ਔਰਤ ਜੱਦੋ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਧੁੰਦਲੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅੱਬਾ, ਚਾਚਾ ਤੇ ਭਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ। ਉਸ ਦੇ ਅੱਬਾ, ਚਾਚਾ ਤੇ ਭਰਾ ਆਦਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤਰਸਦੇ ਸਨ।

“ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੁਰਕੇ ਨੂੰ ਸੁੱਟਦੀ ਹੋਈ ਨੱਸ ਉੱਠੀ ਤੇ ਹਰੇ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਜਾ ਪਾਈ, "ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ, ਮੈਂ ਆ ਗਈ ਆ, ਚਾਚਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਆ ਗਈ ਆ।" ਹਰੇ ਪੰਡਤ ਸ਼ਮਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਸ ਲਿਆ। "ਤੂੰ ਆ ਗਈ ਐਂ, ਸੀਤੇ। ਹੁਣ ਨਾ ਜਾਈਂ ਪੁੱਤ।" ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਸਾਹ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਰੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੀਤੇ ਰੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਝੱਟ ਭੈਣ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। "ਮੇਰੀ ਭੈਣ ?" ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, "ਤੂੰ ਲੱਭਿਆ ਸੀਤੇ ਨੂੰ ਭਰਾ ?" ਮੈਂ 'ਹਾਂ' ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੀਤੇ ਦੇ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੁੱਢਿਆ ਦੇ ਜੀਭਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਲੋਕੀ ਤਰਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, "ਵਿਚਾਰੀ ਦੀ ਮਾਂ ਇਸੇ ਦੁੱਖੇ ਮਰ ਗਈ! ਪਿਉ ਵੀ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਵਰਗਾ ਈ ਹੈ!" "ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਵੇ ਵਿਚਾਰਾ ਭਰਾ!"⁴

ਪਰ ਜੱਦੋ ਗਵਰਧਨ ਪੰਡਤ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੰਜਰੀ ਦੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਲਿਆਇਆ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਾਚਾ, ਅੱਬਾ ਤੇ ਭਰਾ ਪੱਥਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗਵਰਧਨ ਪੰਡਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕੁੜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਾਣ ਦਿਓ ਜਿੱਥੋਂ ਆਈ ਹੈ ਇਹ। ਉਹ ਔਰਤ ਜਾਂ ਸੀਤੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਤੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਮੈਨੂੰ

ਉਸ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਨਾ ਸੁੱਟੇ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਭ ਪੱਥਰ ਦੇ ਮੂਰਤ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਸੀਤੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

“ਉਸ ਵੇਲੇ ਗਵਰਧਨ ਪੰਡਤ ਆਪਣੀ ਗੋਗੜ ਸੰਭਾਲਦਾ ਆਇਆ। ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਮੈਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿੱਥੋਂ ਲੱਭੀ, ਕਾਕਾ ਤੂੰ ਕੁੜੀ ?" ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਇੱਕ ਕੰਜਰੀ ਦੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ।"

"ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ?" ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। "ਹੁਣ ਕਿੱਦਾਂ ਇਹ, ਹਰਿਆ, ਤੇਰੇ ਘਰ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੈ! ਹੈ!! ਹੈ!!! ਜਨਮ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਸੁੱਟਿਆ ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੇ। ਜਾਣ ਦਿਉ ਜਿੱਥੋਂ ਇਹ ਆਈ ਹੈ।"

ਸੀਤੇ ਨੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ, "ਚਾਚਾ ਜੀ, ਉਸ ਦੇਜ਼ਖ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਨਾ ਸੁੱਟਿਓ।"⁵

ਸੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਜਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਇਹੇ ਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਜੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੀ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬੜੇ ਹੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ , ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਸਲ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਇੱਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਭਾਵ ਕੀ ਇੱਕ ਚੂੜੇ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਖਿੜ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੀਆਂ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇੱਥੇ ਘਰ ਆਇਆ ਸਾਰਾ ਕੰਮ, ਆਲ੍ਹੂ ਛਿੱਲਣ ਆਦਿ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇੱਕ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ

ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ-ਦਿਲੀ, ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਉਹ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਸੀ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਆਮ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਪੈਂਚ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਪਸੀ ਦਿਲ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬਿਨਾਂ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਬਹੁਤ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੈਂਚ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ ਪੁੱਤਰ, "ਖਾਨਾ-ਬਦੇਸ਼ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ। ਪਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਉਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨ-ਧਾਰੀ ਨੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਜੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ?"⁶

ਘਰ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ-ਦਿਲੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਜੇ ਘਰ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੂੰ ਪਲਕਾਂ ਤੇ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੈਂਚ ਇੱਕ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਨਹੀਂ ਝਲਕਦੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਦਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਲੂ ਵੜੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਲੂ ਵੜੀਆਂ ਪੈਂਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਆਲੂ ਵੜੀਆਂ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਦਾਲ, "ਉਸ ਆਖਿਆ ਤੇ "ਛੋਲਿਆ ਦੀ "ਖ਼ਬਰੇ ਕੀ ਸੋਚ ਕੇ ਪਹਿਲੋਂ ਨਾ ਨਾ ਲਿਆ। ਪਿਓ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਪਰਨਾ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, "ਆਹ ਲੈ ਪਰਨਾ ਪੱਲੇ ਦੇ ਆਲੂ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਕ ਅੱਧੀ ਵੜੀ ਕੱਢ ਕੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਲਈ ਭੁੰਨ ਲੈ। ਆਉ ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਈਏ। ਅੱਗ ਸੇਕਣ ਦੀ ਇਹੋ ਹੀ ਰੁੱਤ ਹੁੰਦੀ ਆ ਕੇ। ਮੁੰਨੋ, ਦੇਹ ਪੀੜੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੂੰ।"⁷

ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਪੈਂਚ ਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਪੱਤ ਭਰਿਆ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਂਚ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਘਰ ਆਏ। ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

“ਬਾਪੂ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ, ‘ਪੁੱਤਰ’ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਖੰਡ ‘ਪਾਈ’ ਕਿਤੇ ਕੱਚਾ ਮਿੱਠਾ ਨਾ ਪਾ ਲਿਆਈ।”

“ਨਹੀ, ਬਾਪੂ ਜੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੰਡ ਹੀ ਪਾਈ ਹੈ।”

ਨੌਜੁਆਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਦੁੱਧ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਾ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਦੁੱਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੀਦਾਂ ਹਾਂ।”⁸

ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪੈਂਚ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੇ ਆਪਸੀ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਪੈਂਚ ਦੀ ਧੀ ਜਗੀਰ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਦਿਲ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਂਚ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਜਗੀਰ ਦੋਵੇਂ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਰਦਾ। ਜਗੀਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਜਗੀਰ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦਾ ਜਗੀਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਰਾਤਮਕ ਰਵੱਈਆ ਤੇ ਜਗੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਰਾਤਮਕ ਰਵੱਈਆ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਜਗੀਰ ਆਪਸੀ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਓਪਰਾ ਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੈਂਚ ਦੀ ਧੀ ਜਗੀਰ ਨਾਲ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਕੁੜੀ ਉੱਠ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵਲੈਤੀ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਚਾਕੂ ਤੇ ਚਾਰ ਵੜੀਆਂ ਫੜ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਚਾਕੂ ਖੋਲ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਲੂ ਛਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।” ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਆਲੂ ਛਿੱਲ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੰਮ ਲਵੋ।” ਕੁੜੀ ਨੇ ਨੀਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਆਲੂਆਂ ਵਾਲਾ ਭਾਂਡਾ ਤੇ ਚਾਕੂ ਨੌਜੁਆਨ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਆਪ ਹਾਰਿਆ ਤੋਂ ਕੁੰਡੀ ਡੰਡੀ ਲਾਹ ਕੇ ਲਾਲ ਮਿਰਚਾਂ ਪੀਸਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮਿਰਚਾਂ ਇੱਕ ਜਾਨ ਕਰ ਕੇਦਾਤੀ ਨਾਲ ਗੰਢੇ ਚੀਰ ਕੇ ਉਹ ਕੁੰਡੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹੀ ਨੌਜੁਆਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੁੱਟ ਕੇ ਮਸਾਲਾ

ਪਾਇਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਹੋਏਗੀ। ਗੰਢੇ ਲਾਲ ਕਰ ਕੇ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ?” ਕੁੜੀ ਨੇ ਕੁੰਡੇ ਵਿੱਚ ਗੰਢੇ ਸੁੱਟਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।”⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਦਿਲ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਗੀਰ ਤੇ ਪੈਂਚ ਵਿਚਕਾਰ ਖੁਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਗੀਰ ਪੈਂਚ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾ ਵਾਂਗ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੈਂਚ ਦਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਜਗੀਰ ਲਈ ਪਿਆਰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਧੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜਗੀਰ ਤੇ ਪੈਂਚ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੇ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਗੀਰ ਤੇ ਪੈਂਚ ਦੇ ਅਣਪੱਤ ਭਰੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਕੁੜੀ ਬੋਲੀ, “ਬਾਪੂ ਜੀ ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਧਾਰ ਕੱਢ ਲਉ। ਦਾਲ ਤੇ ਹੋ ਗਈ ਆ, ਮੈਂ ਆਲੂ ਬਣਾ ਲਵਾਂ।”¹⁰

ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਬੋਝ ਪੈਂਚ ਆਪਣੀ ਧੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਪੈਂਚ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦਾ। ਉਹ ਘਰ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਅੱਗੇ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਧੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਰਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

“ਪੈਂਚ ਨੇ ਜੋ ਮੁੜ੍ਹੇ ਤੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, “ਮੁੰਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸੁਘੜ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਤੇ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਪਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰੀਆ ਵਿਚਾਰਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਉਸ ਕੋਲ ਇਸ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਪਾਠ ਵੀ ਚੰਗਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵੱਡੀ ਮਾਸਟਰਿਆਣੀ ਆਏ ਨਾ ਉਹ ਦੋ ਇੱਕ ਵਰੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਚੱਕ ਆ ਕੇ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਛੱਡੀਆਂ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਕੈਦਾ ਵੀ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਐਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਕੁੜੀ ਵਰ ਪ੍ਰਵਾਣ ਐ...।”¹¹

ਜਿੱਥੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੈਂਚ ਆਪਣੇ ਧੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮੇਹ ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਦਾ ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ। ਹਰ ਇੱਕ ਬਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੈਂਚ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

“ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਰੱਖੀ: “ਆਪਣੀ ਬਰਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਇਸ ਦੇ ਲੈਕ ਵਰ ਨਹੀ ਲੱਭਦਾ। ਬੜੀ ਕੁੜਿਕੀ ਵਿੱਚ ਢਾਥੇ ਆਂ। ਹੋਰ ਉਡੀਕ ਵੀ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ, ਜੁਆਨ ਜਹਾਨ ਧੀ ਹੋਈ ਮਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮਰ ਗਈ।”¹²

ਪੈਂਚ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਬਾਪ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਜਗੀਰ ਨੂੰ ਖੁੱਲ ਦਿੰਦਾ। ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਧੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੱਖ ਲੈਂਦੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੱਖ ਲੈਂਦੀ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ ਲੈ ਲਉ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀਆਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਮਾੜੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਪ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਟਾਲਦਾ।

“ਨੌਜੁਆਨ ਬੋਲਿਆ, “ਧੀ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਆਣੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੜਾਉ। ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜਨ ਨੂੰ ਦਿਉ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ। ਇਹ ਆਪ ਪੜਨਗੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਣਗੇ। ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਹੋਰ ਦੇ ਜਾਵੇਗਾ। ” “ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ ?”

“ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਲੇਖ, ਜਿਵੇ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ, ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਔਗੁਣ, ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾ ਤੇ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਆਦਿ। ” “ਨਹੀ, ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ। ” ਜਗੀਰੋ ਨੇ ਬਾਹਰੋ ਕਿਹਾ, “ਬਾਪੂ ਜੀ ਲੈ ਲਵੋ, ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਕਰਾਂਗੀ। ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਚੰਗੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੁਰੇ ਦਾ ਨਹੀ। ” “ ਪੈਂਚ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ”¹³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੇ ਵੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਪਛਾਣ, ਪੰਨਾ ਨੰ-66
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-68-69
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-70-71
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-73
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-73
6. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਪ੍ਰਾਚੁਣਾ, ਪੰਨਾ ਨੰ-77
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-78
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-83
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-79
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-79
11. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-79
12. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-80
13. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-82-83

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

3. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ

3.1 'ਕੁਲਫੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਤਾਪ

3.2 'ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ' ਤੇ 'ਸਿੱਟਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਡੰਬਣਾ

3.3 'ਸਵਰਗ ਦੀ ਝਲਕ' ਤੇ 'ਰੱਬ ਦੀ ਮੈਤਾ' ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਆਰਥਿਕ ਗੁਲਾਮੀ

3. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਾਤ ਜੇਕਰ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਉਸ ਤਰਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਗ਼ਰੀਬ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

3.1 'ਕੁਲਫੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਤਾਪ

ਕੁਲਫੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਕ ਸਿਰ ਕੱਢਵੀਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਜਲਦ ਤੇ ਪਛਾਣ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲ ਖਿਚਵਾ ਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੁਲਫੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਗ਼ਰੀਬ ਕਾਮੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਕੋਲੋਂ ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੁਲਫੀ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣ ਯੋਗ ਪੈਸੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦੇ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਤੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਆੜ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਇੱਕ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਬੱਚੇ ਲਈ ਕੁਲਫੀ ਲੈਣਾ ਇੰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦਕਿ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਲੜਕਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਚੁਸਕੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕੁਲਫੀਆਂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਕੁਲਫੀ-ਕੁਲਫੀ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਬੇਵੱਸ ਬਾਪ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਮਾਰਿਆਂ ਹੋਇਆ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਤੰਗੀ ਤੇ ਹਵਾਲਾਤ ਦੀ ਤੰਗੀ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੁਲਫੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇਣਾ ਬੱਚੇ ਦਾ ਗੇਟ ਵੱਲ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਬਹਾਨਾ ਘੜਨਾ

ਆਰਥਿਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਖਰਕਾਰ ਜਦ ਕੁਲਫੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦਾ ਲੜਕੇ ਤੋਂ ਹੱਥੋਂ ਥੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਕੁਲਫੀ ਦੇ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਖੋ ਲਵੋ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ 'ਕੁੱਝ ਵੰਡ ਸੁਦੇਣੈ, ਕਾਇਰ ਪਿਉ ਦੇ ਘਰ ਬਹਾਦਰ ਪੁੱਤ ਜੰਮਿਆ'। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਮੇੜ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਵਰਗ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਦਬਦਬਾ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਉਸ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਧਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਮਾਏ ਪੈਸੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੇ ਖਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਫੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। "ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਕਿਵੇਂ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਉਡ-ਪੁੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"¹

ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਵਾਦ ਛਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੁਆਰਾ ਕਮਾਈ ਪੂੰਜੀ ਘਰ ਦੇ ਖਰਚ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

"ਪੈਸੇ ਦੀ ਤੰਗੀ ਹਵਾਲਾਤ ਦੀ ਤੰਗੀ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"²

ਪੈਸੇ ਵਜੋਂ ਇਨਸਾਨ ਮਜ਼ਬੂਰ, ਬੇਵੱਸ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਵਸੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ

ਦਾ ਪਾਤਰ ਕਾਕਾ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਤੋਂ ਮੁਰਮੁਰਾ ਖਾਣ ਲਈ ਟਕਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਕਾਕੇ ਦਾ ਬੇਵੱਸ ਬਾਪ ਲਈ ਟਕਾ ਦੇਣਾ ਪਹਾੜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਰਮੁਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਕੁਲਫੀ ਖਾਣ ਦਾ ਲਾਰਾ ਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕਾਕੇ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਕਾ ਕੁਲਫੀ ਖਾਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਖਵਾਹਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਕੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਲਫੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਖਵਾਉਣ ਦਾ ਲਾਰਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ-

ਖਬਰੇ ਵੱਡਾ ਲੇਭ ਦੇ ਕੇ ਭੁਲਾਉਣ ਲਈ, "ਮੁਰਮੁਰਾ ਗੰਦਾ ਹੁੰਦੇ!

ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮੀ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਕੁਲਫੀ ਖਾਵਾਂਗੇ।"³

ਪਰ ਕਾਕਾ ਆਪਣੀ ਕੁਲਫੀ ਖਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੁਲਫੀ ਖਾਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਾਕੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਘਰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਕਾ ਮੁੜ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਲਫੀ ਖਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਧਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਕੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਰਾਤ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਗਾ ਕੇ ਮੁੜ ਗੱਲ ਟਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

"ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਪਿਆਰ

ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ ਏ, ਕੁਲਫੀ ਕੱਲ੍ਹ ਖਾਵਾਂਗੇ।"⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਕੇ ਦੀ ਕੁਲਫੀ ਖਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਿੰਮੋਝੂਣਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀ ਤੇ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਚਿੜ ਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਾਕੇ ਦੀ ਕੁਲਫੀ ਖਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ-ਪਾਣੀ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਕੋਲੋਂ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਨ-ਪਾਣੀ ਖਰੀਦਣ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਕੇ ਦੀ ਕੁਲਫੀ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ।

"ਆਖਰ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਕੋਲੋਂ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਲੈ ਹੀ ਲਏ। ਜਦ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਾਕਾ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਖਵਾਉਂਦਿਆਂ-ਖਵਾਉਂਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਮੁੱਛ ਲਏ। ਅੱਧ ਮਣ ਲੱਕੜੀਆਂ, ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਲੂਣ ਤੇਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕਾਕੇ ਦੇ ਜਾਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨੇ ਰੁਪਏ ਮੁੱਕ ਗਏ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਵੀ ਕਿ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਕੁਲਫ਼ੀ ਖਵਾਉਣੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਛੱਡਿਆ, " ਬੜਾ ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਰਹਿਣੈ। ਮੈਂ ਟਕਾ ਦੇ ਛੱਡਾਂਗੀ ਮੁਰਮੁਰਾ ਲਈ।"⁵

ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਸਿਰ ਤੇ ਮੰਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬ, ਲਾਚਾਰ ਤੇ ਬੇਵੱਸ ਰਿਹਾ ਅਜਿਹਾ ਬੇਵੱਸ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਇਛਾਂਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗ਼ਰੀਬ-ਵਰਗ ਜਾਂ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਵਰਗ ਬੇਚੈਨ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬੇਚੈਨ ਭਰੀ ਘਟਨਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੂਬਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕਾਕਾ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਵੀ ਕੁਲਫ਼ੀ-ਕੁਲਫ਼ੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਕਾਕੇ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗਾਲੀ ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

"ਖ਼ਸਮਾਂ ਖਾਣਾ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਵੀ ਕੁਲਫ਼ੀਆਂ ਮੰਗਦੇ।"⁶

ਕਾਕੇ ਦੀ ਕੁਲਫ਼ੀ ਖਾਣ ਦੀ ਜਿੱਦ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬਿਪਤਾ ਪਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕਾਕੇ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬੇਚੈਨੀ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਕੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਅੱਗੇ ਇਹ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਤ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨਾਲ ਇਸ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਕਾਕੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਸਤਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕੇਣ ਸੁਣੇਗਾ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਸੰਤਾਪ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਫਨ ਖਿਲਾਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਕੜੀ ਬੈਠਾ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇੰਨੇ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਸੁਣੇਗਾ ਕੌਣ? ਇਕੱਲੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਡੀ ਉੱਚੀ ਹੋਵੇ, ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਲੋੜਵੰਦ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਜੇ ਇਕੱਠੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕਰਨ।"⁷

ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੀ ਮਾਰ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਤੇ ਖਵਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਘੱਟ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਾ ਰੋਣਾ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰੋਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਕਾਇਰਾ ਵਾਂਗ ਉਸੇ ਹੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

"ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਭਵਿੱਖਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਸਦਾ ਤੋਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।"⁸

ਕੁਲਫ਼ੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਦਾ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੀ ਕੁਲਫ਼ੀ ਖਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਜਦਕਿ ਕਾਕੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਲਫ਼ੀ ਖੋਹਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਕਾ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਲਫ਼ੀ ਸਮੇਤ ਥੱਲੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ।

"ਕੁਲਫ਼ੀ ਵਾਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਕੁਲਫ਼ੀ ਕੱਢ ਕੇ ਦੇਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਕੁਲਫ਼ੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਕੁਲਫ਼ੀ ਦੀ ਪਲੇਟ ਰੱਖੀ, ਕਾਕਾ ਧੁੱਸ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈ ਗਿਆ। ਐਹ ਗਈ ਪਲੇਟ, ਐਹ ਗਈ ਕੁਲਫ਼ੀ, ਫ਼ਲੂਦਾ ਤੇ ਚਮਚਾ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਾ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੁੰਡਾ। ਕਿਸੇ ਜੇਤੂ ਵਾਂਗ ਕਾਕਾ ਉਸ ਦੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।"⁹

ਆਰਥਿਕ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਨਵਾਨ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਹੋਵੇ। ਕਾਕਾ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਾ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕੁਲਫ਼ੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸ਼ਾਹਾ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਪੱਖ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਚਪੇੜ ਲੈ ਕੇ ਪਿਆ।

"ਕੁਲਫ਼ੀ ਵਾਲਾ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਚਪੇੜ ਲੈ ਕੇ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਨੱਸ ਕੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਕੁਲਫ਼ੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸ਼ਾਹਾ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਠਾ ਲਿਆ।"¹⁰

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕੁਲਫ਼ੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚਪੇੜ ਮਾਰਨ ਤੇ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਕੇ ਦੀ ਮਾਂ ਸ਼ਾਹਾ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਲੈਣ ਦੇ ਡਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾੜਾ-ਚੰਗਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਭਾਵ ਕਾਕੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ

"ਕੁੱਝ ਵੰਡ ਸੁਦੈਣੇ! ਕਾਇਰ ਪਿਉ ਦੇ ਘਰ ਬਹਾਦਰ ਮੁੰਡਾ ਜੰਮਿਆ।"¹¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਤਾਪ ਕਾਰਨ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਅਤੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਰਗ ਵੰਡ ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

3.2 'ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ' ਤੇ 'ਸਿੱਟਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਡੰਬਣਾ

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ' ਇੱਕ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡਾ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਾਡੇ ਉਸ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਪਰ ਕਰਾਰੀ ਚਪੇੜ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਿੰਦ ਅਤੇ ਪਾਕਿ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ

ਬੇਘਰ ਹੋਣ, ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਭਿਖਾਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਬਾਰੂ ਇੱਕ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਨਸਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਵਸੀ, ਭੁੱਖ, ਨੰਗ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਖਾਣ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਜੂਨ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਹੀ ਬੇਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਾਂ, ਭਰਜਾਈ ਤੇ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਵਾਲ ਕੇ ਰੋਟੀਆਂ ਲਾਉਣ ਜੇਗੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਪਰ ਉੱਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਖਾਣੇ ਪਕਵਾਨ ਖਾ ਕੇ ਮਾੜਾ ਬੋਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਟੋਰ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਤਸੱਦਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੁੱਖਮਰੀ ਤੇ ਲੱਚਰਤਾ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਲੁਕਾਠਾਂ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਦਾਅਵਤ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਲਾਲਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਭੁੱਖਮਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਡੋਰ ਨਾਲ ਬੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਵਜੂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਉਹ ਵਰਗ ਜਿਸ ਕੋਲ ਆਰਥਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ ਭਾਵ ਅਮੀਰ ਵਰਗ। ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਗ ਹੈ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹਨ ਭਾਵ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ। ਸਾਧਨ ਹੀਣ ਵਰਗ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਦੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ 'ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਝਲਕ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਡੰਬਣਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਮੋੜ ਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ 'ਸ਼ਾਹ' ਬਾਗ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ੀ-ਗਲੇਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਗ਼ਰੀਬ ਕਾਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸ਼ਾਹ ਰੋਹਬ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਝਿੜਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਦਾ

ਹੈ। ਜਿਸ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਪੰਜੀਵਾਨ ਗ਼ਰੀਬ ਜਾਂ ਪੂੰਜੀ ਹੀਣ ਵਰਗ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੋਹਬ ਪਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

"ਬਾਗ਼ ਦਾ ਮਾਲਕ ਲੁਕਾਠਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਬੇ-ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ- ਐਨੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਸਤਵ-ਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਲੇਖਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣੋਂ ਸ਼ਰਮਾ ਜਾਵੇ।"¹

ਬਾਗ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਨ ਵਰਗ ਦਾ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਰੁਝਾਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨੈਕਰ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਤਰਸਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਰਾਖੇ ਨੇ ਕੰਬਦੇ-ਕੰਬਦੇ ਆਖਿਆ, "ਏ ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।"

"ਓਏ ਤਾਪ ਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆ, ਤਾਪ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਿਉਂ?"²

ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਬੁਖ਼ਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਵਹਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਰਾਖੇ ਦੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਬੱਸ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਲਾਲਚ ਦੇ ਮਤਲਬ ਦਾ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗ਼ਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਝਿੜਕਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਡਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

"ਓਇ ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਮਿਹਣੇ ਦਿੰਨਾ, ਓਇ? ਚੁੱਕ ਬਿਸਤਰਾ ਬੋਰਿਆ ਹੁਣੇ। ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਰਾਖੇ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।"³

ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਦਨਾਕ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਬਾਰੂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਘਰ ਵਿੱਚ

ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਘੱਟ ਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਛਾਇਆ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਮੰਡਰਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

"ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ।" ⁴

ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਘਟਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਵਿਡੰਬਣਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਨਵੀਂ ਭੂਮੀ ਦੇ ਆਉਣ ਕਾਰਨ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਕਹਿਰ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਾਰੂ ਵੀ ਉਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

"ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦਾ ਹੱਲ-ਵਾਹਕ ਸੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਵਾਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਏਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਮਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ। ਇੱਕ ਟੱਬਰ ਦਾ ਟੱਬਰ ਭੁੱਖਾ ਮਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।" ⁵

ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਘਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਚੰਮ ਨਾਲੋਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਤੜਫਦਾ ਬਾਰੂ ਜਦੋਂ ਘਰ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭਾਬੀ ਵੀ ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

" ਬਾਰੂ ਰੋਣਹਾਕਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।" "ਨੂੰਹ-ਸੱਸ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਪੈ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਾਰੇ ਦਾ ਤਾਪ ਨਾ ਦੇਖਿਆ, ਰੋਟੀਆਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ।" ⁶

ਬਾਰੂ ਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰੇ ਦੇ ਤਾਪ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਫਿਕਰ ਵਧੇਰੇ ਸਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰੂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨੈਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਤੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀਆਂ।

ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਬਾਰੂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਆਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿੰਦਿਆ।

"ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕੱਢੋ ਤੇ ਉਹ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।"

"ਐਉਂ ਮਰ ਖਾਂ, "ਮਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਤੇ ਤੇਰੀ ਕਿਹੜੀ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੱਤ ਭੱਜ ਗਈ ਸੀ ? ਤੂੰ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਟੋਕਣੀਆਂ ਸਨ ? ਕੱਢੀ ਜਾਣ ਦੇਨੋਂ।"⁷

ਘਰ ਦੀਆਂ ਗਰੀਬੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਲਾਚਾਰ ਤੇ ਬੇਵੱਸ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਡੰਬਣਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਥਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ । ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।"ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੰਘਰਸ਼ਮਈ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਕਾਲ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਐੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"⁸

"ਆਰੀਆ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਜਾਤ-ਵੰਡ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰੇ ਸੂਦਰ ਇੱਕ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ।"⁹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤਾ-ਪਾਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਦੇ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਮਹਿੰਗਾਈ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਆਦਿ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਕੁਰੀਤੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਹੈ।

"ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਜਮਾਤਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਮਾਤ-ਬੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਚੂੜਿਆ ਤੇ ਚਮਿਆਰਾ ਦਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਸੀ।"¹⁰

ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਡਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਉਪਜਾਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕੰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਇੱਕ ਤਾਂ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਭਾਰਤ ਆਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਤੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਦਿਹਾੜੀਆ ਕਰਨ ਦਾ ਧੰਦਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਦਿਹਾੜੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

"ਬਾਰੂ ਦਾ ਭਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਚਿਰਕਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਖ਼ਾਲੀ ਹੀ ਮੁੜ ਆਇਆ ਸੀ। ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਅਪੜਿਆ।"¹¹

ਪੱਕੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਣਖ, ਬਹਾਦਰੀ, ਦਲੇਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੇ ਸਤਾਏ ਲੋਕ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਤੇ ਬੇਵਸੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਅਣਖ ਖਾਤਿਰ ਠੁਕਰਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਾਰੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗ਼ਾਲੀ-ਗ਼ਲੋਚ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਨੈਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ, ਘਰਦਿਆਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ, ਬੇਵਸੀ, ਲਾਚਾਰੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਬਣ ਕੇ ਨੈਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

"ਤੜਕਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਬਿਸਤਰਾ ਕੱਢੇ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਨੇ ਰਾਤੀ ਉਸ ਦਾ ਬੁਖਾਰ ਉੱਤਰਿਆ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਮਝ ਲਿਆ, ਆਖਦਾ ਜੂ ਸੀ, ਬਾਘ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਾਰੂ ਦਾ ਭਰਾ ਵੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਪਿੰਡ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਮੁੰਡਾ ਚੰਗਾ-ਭਲਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।"¹²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪੈਰ-ਪੈਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿੰਡਬਣਾਂ ਦਾ ਗੁੱਝਾ ਭੇਤ ਛੁਪਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਹਾਣੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿੰਡਬਣਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ, ਅਮੀਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਹ ਤੇ ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਰ' ਕਹਾਵਤ ਨਾ ਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਦੱਬ ਕੇ ਖਾਣ ਜੋਗਾ ਅੰਨ ਕਿੱਥੋਂ ਬੱਚ ਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਇੰਦਾਂ ਦੇ ਬਲਦ ਜਿਹੜੇ ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਰ ਦੇਣ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਾਲਤ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਜੇ ਚੰਗੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੀ ਫਸਿਆ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਪੂਜੀਵਾਦਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਹਾਲੇ ਤੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਹਾਲੇ ਤੇ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤਿਆਂ ਅੱਧ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ਸਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਕਾਰਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਨਿਕਾਰੀ ਹੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਸ਼ਾਹ ਗਿਆਰਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਖਰੀਦ ਵਾਪਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕਣਕ ਸਿਤਾਰਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਆੜ੍ਹਤੀਐ

ਮੰਡੀਆਂ 'ਚ ਭਾਅ ਘੱਟ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦਾ। ਆੜਤੀਐ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ-ਭਲੀ ਅਨਾਜ ਦੀ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨੁਕਸ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੁਕਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਡੀਆਂ ਦੇ ਘੱਟ ਭਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੰਗੀ-ਭਲੀ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆੜਤੀਐ ਨੇ 'ਸਿੱਟਾ' ਵੱਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨੌਂ ਰੁਪਏ ਲਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਰੋਣ-ਹਾਕਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂੜੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੋਟਰ ਐ, ਕਈ ਮਕਾਨ ਨੇ, ਬਾਗ਼ਾਂ ਤੇ ਕੋਠੀਆਂ ਵੀ ਐ ਤੇ ਤੱਕੜ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੁੱਝਿਆਂ ਕਿ ਸਭ ਸਾਡੀ ਕਣਕ, ਕਪਾਹ ਵੇਚਣ ਦੇ ਸਿਰ' ਤੇ। ਭੜਕੂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੜਕੂ ਦੀ ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆੜਤੀਐ ਵੱਲੋਂ ਲੱਗਾ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਘੱਟ ਭਾਅ ਰੂੜੇ ਸ਼ਾਹ ਕੇਲ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਦੌਲਤ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਭੇਤ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰ ਕੇ, ਮੰਡੀਆਂ 'ਚ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਲਗਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਅ ਤੇ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਵਲੈਤ ਸਾਡੀ ਫ਼ਸਲ ਸਸਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸਸਤੀ ਫ਼ਸਲ ਖ਼ਰੀਦਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਹਿੰਗੀ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਐਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਖ਼ਰੀਦਦਾ ਤੇ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਡੰਬਣਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪੈਰ-ਪੈਰ ਤੇ ਆਈਆਂ ਐਕੜਾਂ, ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਜਨਕ ਘਟਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਧਰਮ ਉਸ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਹ ਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਖ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਤਾ ਉਸ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿੱਚ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੇ ਰੱਜ ਕੇ ਨਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਦੱਬ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਵਾਹਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

"ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਹਉਕਾ ਲਿਆ, "ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਹ ਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਹ।" ਜੀਤੇ ਨੇ ਮੁਖਾਲਤ ਕੀਤੀ, "ਚਾਚਾ ਕਿਉਂ ਐਡਾ ਝੂਠ ਬੋਲਨਾ ਵਾ। ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਤੈਥੋਂ ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ, ਪਰ ਕਿੱਧਣ ਖਾਧਾ ਵਾ ਅਸਾਂ ਰੱਜ ਕੇ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਏ ਐਸ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਥੋਂ ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲਾ।"¹³

ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਚਾਈ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਕ ਵਸੀਲਾ ਭੂਮੀ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਉ-ਦਾਦੇ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਅਗਲੇਰੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭੂਮੀ ਵੀ ਉਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਕੋਲ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਹੋਰ ਗ਼ਰੀਬ-ਹੋਰ ਗ਼ਰੀਬ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

"ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਉਂ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਿਉ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵੀਹ ਵਿੱਘੇ ਭੋਂ ਦੀ ਚੂੰਡੇ-ਵੰਡ ਹੋਈ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਪਹਿਲੀ ਵਹੁਟੀ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਵਿੱਘੇ ਭੋਂ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਵਿੱਘੇ। ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਦੋ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਮੀਕਾ ਇਕੱਤੀਆਂ ਦਾ, ਜੀਤੇ ਅਠਾਈਆਂ ਦੀ, ਜੀਤਾ ਪੰਝੀਆਂ ਦ, ਮਹਿੰਦਰੇ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਸਰੂਪ ਹਾਲੀ ਮੁੰਡਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਤੇ ਦਾ ਉਸ ਵਿਆਹ ਢਾਈ ਵਿੱਘੇ ਭੋਂ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੀਕੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭੋਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜੀਤੇ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਗ਼ਰੀਬ ਤੋਂ ਧੀਆਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਕਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਧੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫਲ ਸੀ ? ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ।"¹⁴

ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ-ਭਲੀ ਫ਼ਸਲ ਵੀ ਘੱਟ ਭਾਅ ਤੇ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਝੰਜੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆੜ੍ਹਤੀਐ ਫ਼ਸਲ ਵਿੱਚ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨੀ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਣਦੇ ਮੁੱਲ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਦੱਸ ਕੇ ਖ਼ਰੀਦ

ਲੈਂਦੇ। ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਆੜਤੀਐ ਕੋਲ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਤੇ ਕਣਕ ਵੇਚ ਲੈਂਦਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਪਸੀਜਿਆ ਗਿਆ, ਚਿਹਰਾ ਰੋਣ ਹਾਕਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਪਾਲਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਤੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ।

"ਆੜਤੀ ਨੇ ਗੱਡਿਆ ਨੂੰ ਚੁੰਗੀ 'ਤੇ ਹੀ ਬੋਚ ਲਿਆ। ਮਸੂਲ-ਚੁੰਗੀ ਆਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਕਣਕ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਭ ਗਿਆ। ਭਾਅ ਨਿਕਲਿਆ ਨੇਂ ਰੁਪਈਏ। ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਰੋਣਹਾਕਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।"¹⁵

ਆੜਤੀਐ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਫ਼ਸਲ ਪੱਕਣ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਹੜੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਆਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਰਾਹਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਫ਼ਸਲ ਕੱਟਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤਿਆਂ ਅੱਧੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

"ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੋਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਭੋਂ ਦਾ ਰਾਹਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ, ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"¹⁶

ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੁੰਦਾ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਡ ਭੰਨਦਾ ਨਕਾਰੀ ਭੋਂ ਤੋਂ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਅਨਾਜ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਨਕਾਰਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਅਨਾਜ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਉਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੇਵਲ ਭੋਂ ਦਾ ਮਲਕੀਅਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅੱਧ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਅਨਾਜ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

"ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭੋਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਦਾਣਾ ਆਨਾਜ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ। ਭੋਂ ਨਿਕਾਰੀ ਸੀ ਮਿਹਨਤ ਬਿਨ੍ਹਾ। ਨਿਕਾਰਾ ਸੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥਾ ਬਿਨ੍ਹਾ।"¹⁷

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁੱਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਣਕ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਭਾਰੀ ਹਨ।

"ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਨੇ ਭੇਤ-ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ। "ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"¹⁸

ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਅਨੁਪੜ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਿਹਨਤ, ਮਸ਼ੱਕਤ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਡ ਭਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

"ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਮ ਆਦਮੀ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਅਮੀਰ। ਅਮੀਰ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਆਪਣੇ ਗੋਦਾਮ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਜੇ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਫ਼ਸਲ ਪਾਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਤਾਂ ਖਾਣ ਲਈ ਵੀ ਮੁਥਾਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤੁਰਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਜੰਮਦੇ ਮਿਹਨਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਭੋਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ।"¹⁹

ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆੜਤੀਐ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਪੇਚ ਵਾਲੀਆ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਹ ਆੜਤੀਐ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਖ਼ਰੀਦੀ ਕਣਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਧ ਮੁੱਲ ਤੇ ਵੇਚਦਾ ਹੈ।

"ਫਾਰਮ ਦੀ ਕਣਕ ਦਾ ਬੀ ਖਰੀਦ ਕੇ ਪਰੋਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗਿਆਰੀ ਖਰੀਦੀ ਕਣਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਸਤਾਰੀ ਵੇਚੀ।"²⁰

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਧਨਾੜ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੱਡ ਭੰਨਣੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਵੀ ਰੋਟੀ ਨਾ ਕਮਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਚੂਸਣ ਵਾਲੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤਿਆਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹਾਸਲ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ।

"ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਿਆ ਸੋਚਿਆ, ਰੂੜੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੋਟਰ ਐ, ਕਈ ਮਕਾਨ ਨੇ, ਬਾਗ਼ ਤੇ ਕੋਠੀ ਵੀ ਐ ਤੇ ਤੜੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੁਝਿਆ ਕਿ ਸਭ ਸਾਡੀ ਕਣਕ, ਕਪਾਹ ਵੇਚਣ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ।"²¹

ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹਾਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਘੱਟ ਭਾਅ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

"ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਵਲੈਤ ਸਾਡੀ ਫ਼ਸਲ ਸਸਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਸਸਤੀ ਫ਼ਸਲ ਖਰੀਦਦਾ ਤੇ ਮਹਿੰਗੀ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਐਸ਼ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਖਰੀਦਦਾ ਤੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ।"²²

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ, ਪੰਨਾ ਨੰ-100
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-102
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-102
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-104
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-104
6. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-104
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-105
8. ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਣਾਉ:ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਦਰਭ, ਪੰਨਾ ਨੰ-73
9. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ, ਪੰਨਾ ਨੰ-106
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-106
11. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-109
12. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-107
13. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਸਿੱਟਾ, ਪੰਨਾ ਨੰ-115
14. ਉਹੀ ਪੰਨਾ -116

15. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-109

16. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-116

17. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-116

18. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-117

19. ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਣਾਉ:ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਦਰਭ, ਪੰਨਾ ਨੰ-75

20. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-118

21. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-119

22. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-120

3.3 'ਸਵਰਗ ਦੀ ਝਲਕ' ਤੇ 'ਰੱਬ ਦੀ ਮੌਤ' ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਆਰਥਿਕ ਗੁਲਾਮੀ

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਰਿਕਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਗ਼ਰੀਬ ਮਿਹਨਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਸਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇਖਣ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲੋਂ ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਲਾਲਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਖਮਰੀ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਲਚਾਰਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਇੱਕ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ, ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਪਰ ਧਨ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਣਾ। ਅਮੀਰ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਰਿਕਸ਼ੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਾ ਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਲਾਚਾਰ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਉੱਪਰ ਤਸੱਦਦ ਢਾਲਣਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਤਕੜੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭੈਣ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਦਿਖਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਣਜਾਣ ਔਰਤ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਸੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੋਇਆ ਪਸੀਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਫ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਸਵਰਗ ਦੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਹਨ ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਸਵਰਗ ਸਦਾ ਲਈ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਦੇ ਵਿੱਚ ਲਏ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਲਈ ਅੱਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕੋਈ ਬੰਦ ਰਾਹ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਇਹ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਇੰਨੇ ਖੁਦਗ਼ਰਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਰ ਇੱਕ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੈਸੇ ਲੁਟਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਗ਼ਰੀਬ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਵੱਧ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਹੋਰ ਉਸ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਮਲ ਲੁੱਟ ਇਹ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੱਢ ਲਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਅਣਭੋਲਤਾ ਪਰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗਦੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਖ਼ਿਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਵੱਡੇ ਘਰਾਣੇ ਸਭ

ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਘੱਟ ਇੱਕ ਪਸੂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕੋਹਲੂ ਦੇ ਬੈੱਲ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁਟਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਟੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਸੁਪਨੇ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਖੁਆਬਾਂ ਦੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਉਦੋਂ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਉੱਸਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਰਿੱਕ ਆਸ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵਰਗ ਦੀ ਝਲਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਕਾਰਨ ਤਣਾਅ ਭਰਿਆ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਵਰਗ ਦੀ ਝਲਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰਿਕਸ਼ੇ ਤੇ ਭਾਰ ਢੋਹਦਿਆਂ ਜੋ ਕਮਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਕਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੰਦਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ। ਗ਼ਰੀਬ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅਣਖ ਦੇ ਧਨੀ ਹਨ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਲੈਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

"ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਕਮਾਏ ਹਨ, ਸਵਾ ਦੇ ਤੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਲੈਣੇ ਨੇ।"ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਠ ਆਨੇ ਐਵੇਂ ਦੇਣੇ ਚਾਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਕੀਤਿਆਂ ਪੈਸੇ ਲੈਣੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਬਾਊ ਜੀ, ਜੇ ਮੁਫਤ ਪੈਸੇ ਲੈਣੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਿਕਸ਼ਾ ਨਾ ਵਾਹੁੰਦਾ, ਮੰਗਤਾ ਬਣਦਾ।"¹

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਦੁੱਖ ਦੇ ਪਹਾੜ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈਜ਼ੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਲਾਗੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

"ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕਾਮਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੈਜ਼ੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਲਾਗੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।"²

ਪੈਸੇ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਕੁ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਗੱਲਾ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਉਸ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ-ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਸੁਨੱਖਾ ਘੱਟ ਨਹੀਂ।

"ਅੱਜ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ, ਪੈਸੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਰਿਕਸ਼ਾ-ਕੁਲੀ ਲੇਹੜੇ ਦਾ ਜੁਆਨ ਤੇ ਸੁਨੱਖਾ ਸੀ। ਪਰ..." ਪਰ ਕਿੰਨਾ ਕਾਬੂ ਹੈ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ? ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਤੁਰੀ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸਵੈ ਕਾਬੂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਵੈ ਕਾਬੂ ਹੈ ਕਿ ਬੇਬਸੀ, ਮੈਂ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।"³

ਦੁੱਖ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨ ਵਾਲਾ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਰਿਕਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅੱਡੀ-ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦਾ ਉੱਥੇ ਭੈਣ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ, ਫਿਕਰ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੰਮ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਭਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜੁਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਨਾ ਸੋਚਦਾ

ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਹੱਥ ਪੀਲੇ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਟੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਭੂਮੀਗੀਣ ਤੇ ਸਾਧਨ ਹੀਣ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਦੇਖ ਕੇ ਲੇਖਕ ਚੀਖ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਕੋਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ, ਕੋਣ ਕੰਮ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਕੋਣ ਵਹੁਟੀਆਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ।

"ਹੁਣ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੰਮ ਪੇਟ ਦੇ ਝੁਲਕੇ ਲਈ, ਪਸੂ ਵਾਂਗ। ਨਹੀਂ ਹਾਲੀ ਵੀ ਇਹ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ ਰੋਟੀ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਲਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਟੇ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।" "ਕੋਣ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ? ਕੋਣ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ? ਕੋਣ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ?" ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਕੂਕਿਆ।" "ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣੀ ਪਏਗੀ, ਕੰਮ ਦੇਣਾ ਪਏਗਾ-ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੰਮ। ਇੱਕੋ ਆਦਮੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਆਹ, ਬਾਲ ਤੇ ਬਿਰਧ-ਵਿਆਹ, ਸਭ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤੇ, ਨਹੀਂ...।" "ਨਹੀਂ ਤੇ ਕੀ ? ਬਾਬੂ ਜੀ !" ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸ ਦੀ ਝਲਕ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸੁਸ ਦੀ ਥੱਕੀ ਕਲਪਨਾ ਕੋਈ ਸੁਰਗ ਉੱਸਰਦਾ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।"⁴

ਲੇਖਕ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਤੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ। ਗ਼ਰੀਬ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਆਵੇਗਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚੇਗਾ। ਕਹਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਉੱਥੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਉਮੀਦ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸਵਰਗ ਦੀ ਝਲਕ'

ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਕਹਾਣੀ ਗ਼ਰੀਬ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਤਣਾਓ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੱਚ ਕੇਵਲ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਜਾਂ ਧਨਾਤ੍ਰ ਲੋਕ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਿਰਾ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਮੌਤ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦਾ ਬੇਵੱਸ ਹੋਣਾ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਜੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਸਮਾਜ ਜੋ ਕਿ ਔਰਤ ਦੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਗੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ, ਲਾਚਾਰ ਅਤੇ ਬੇਵੱਸ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਆਪਣੇ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀਆ ਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਆਪਣੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਭਰਾ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੱਪਣ ਦੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਦਾ ਗ਼ਰੀਬ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਭੈੜੇ ਤੇ ਜ਼ਲੀਲ ਭਰਪੂਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੱਡ ਤੇੜ ਦੀ ਕਮਾਈ ਤਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵੱਡੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਪਰ ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਹੀ ਫ਼ਿਕਰ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗ਼ਰੀਬ ਔਰਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਟੱਕਟਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਲਾਚਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਉੱਪਰ ਘੱਟ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਗੰਦੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਫਿੱਕ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਖਲੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ

ਹੈ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਪਿਉ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਚਪੇੜ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੱਧਾ-ਸਿੱਧਾ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਵਰਗ ਦੀ ਝਲਕ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਪਿੱਛੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਾਂ ਜਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਾਇਆ ਉੱਠਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਮੌਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੀ ਮਾਂ ਜ਼ੀਨਤ ਬੇਗ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਇਆਂ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਕਾਰਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀਆਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਘਾਟੇ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਤਰਸ ਖਾਂਦਿਆਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ। ਜੇ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਬੋਲਦੇ।

" ਪਰ ਸਤਾਰਾਂ ਨੰਬਰ ਮਸ਼ੀਨ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਨੂੰ ਰੂੰ-ਤੋਲਾ ਬਾਬੂ ਗੁੱਸੇ ਹੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, "ਮਾਈ! ਸੌਣ ਆਈ ਐਂ ? ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਆਇਆ ਕਰ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਆਇਆ ਕਰ। ਹੁਣੇ ਜੇ ਛੋਟਾ ਮਾਲਕ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇ, ਕਿਹੜੇ ਭਾਅ ਵਿਕਦੀ ਹੈ।"⁵

ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟਿਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ 13 ਵਿਘੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਮੈਂ 6 ਵਿਘੇ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਈ ਜੇਕਰ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਕੇ ਮਰਦਾ।

"ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਐਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਿੱਸੇ ਵੰਡਦਿਆਂ ਵੰਡਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕੁੱਲ ਤੇਰਾ ਵਿਘੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਵਿਘੇ ਇੱਕ

ਵਾਰੀ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਚੜ ਗਈ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜਮਾਦਾਰੀ ਨਾ ਮਿਲ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ਬਰੇ ਜ਼ਮੀਨ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਰੀ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਕੇ ਮਰਦਾ।"⁶

ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨਾ ਚੁੱਭਦੀਆਂ। ਪਰ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੇ ਅੱਬੂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਰੀਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਕੇ ਜਾਂ ਫ਼ਸਲ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।

"ਲੜਕੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਤਿੰਨਾਂ ਜੀਆਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਐਕੜਾਂ ਨੇ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜੇ ਕੁੱਝ ਆਸਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਜੋੜ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੀਨਤ ਛੇੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਰੀਕ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਕੇ ਕੱਢ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ।"⁷

ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੇ ਅੱਬੂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦਾ ਭਰਾ ਜੇ ਅਜੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਕਠਿਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ੀਨਤ ਬੇਗ਼ਮ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਫ਼ਿਕਰਾ ਵਿੱਚ ਤੜਫਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਘਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੀਨਤ ਬੇਗ਼ਮ ਖ਼ੁਦ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਇਹ ਆਸ ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਮਤੇ ਤੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪੀ। ਰਹਿਮਤੇ ਵੀ ਸਿਰੋਂ ਨੰਗੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ। ਰਹਿਮਤੇ ਵੀ ਜ਼ੀਨਤ ਬੇਗ਼ਮ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ।

"ਇਹ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰਨੀਆਂ ਦੀ ਜਮਾਦਾਰਨੀ ਸੀ। ਆਖਣ ਲੱਗੀ, "ਰੰਨੇ ! ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਖਾਂ। ਕਦੋਂ ਦੀ ਸਿਰੋਂ ਨੰਗੀ ਹੋਈ ਹਾਂ, ਬੱਚਾ ਜੀਵੇ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਆਹ ਦਿਨ ਕੱਟ

ਲਏ ਹਨ। ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕੋਣ ਸੀ ? ਕੁੱਝ ਲੰਘ ਗਈ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਵੀ ਇੰਦਾਂ ਹੀ ਲੰਘ ਜਾਏਗੀ। ਸੱਤ ਆਨੇ ਦਿਹਾੜੀ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਝੁੱਗੇ ਵਿਚੋਂ ਕੰਮ ਕੀ ਹੈ, ਮਸ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਕਪਾਹ ਸੁੱਟਣੀ।"

"ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨੋਂ ਉੱਤਰਿਆਂ ਇਮਦਾਦੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗੀ, "ਭੈਣ! ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਹੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲਿਆ ਕਰਾਂਗੀ।"⁸

ਜ਼ੀਨਤ ਬੇਗ਼ਮ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿਆਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ। ਰਹਿਮਤੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ੀਨਤ ਬੇਗ਼ਮ ਦੀ ਥਾਂ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਦੀ। ਜ਼ੀਨਤ ਬੇਗ਼ਮ ਦੀ ਸੁਹਲ ਜਿਹੀ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਖ਼ੁਦ ਆਪ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਉੱਥੇ ਉਸ ਤੇ ਰੱਖੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬੱਸ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੀ ਰਹਿਮਤੇ ਤਾਈ ਜਿਹੜੀ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਧੀ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦ ਕੁ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਰ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਰਹਿਮਤੇ ਤਾਈ ਨੇ ਝੂਠ-ਮੂਠ ਨਾਲ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਬੀਬੀ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉੱਥੇ ਬੀਬੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੋਗੜੀਆ ਭਾਵ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ। ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਤੋਂ ਸਤਾਈ, ਡਰੀ ਤੇ ਸਹਿਮੀ ਹੋਈ ਮਾਲਕ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ।

"ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਾਟਣ 'ਤੇ ਆਈਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਲਾਲ-ਸੁਰਖ਼ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। 'ਰਹਿਮਤੇ, ਤਾਈ ਰਹਿਮਤੇ, ਜੇ ਉਸ ਦਿਨ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਧੀਆਂ ਵਰਗੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਵੀ, ਖ਼ਸਮ ਖਾਣੀ,

ਫੰਫੇ-ਕੁੱਟਣ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਔਰਤ ਮਾਲਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇਖੇ! ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ? ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ। ਵਹੁਟੀ ਕਿੱਡੀ ਸੋਹਣੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਡੀ ਨੇਕ... ਤੇ ਮਿੱਠ ਬੋਲੀ! ਮੈਨੂੰ ਭੈਣ-ਭੈਣ ਕਰਦੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਨੇ!

'ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਦਿਨ ਰਹਿਮਤੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੀ ਜੀ ਸੀ ਬੀਬੀ ਤੈਨੂੰ ਸੱਦਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੀਬੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਫ਼ ! ' ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਹੁਣੇ ਮੁਰਦੇਹਾਈ ਛਾ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਸਾਖਿਆਤ ਮੌਤ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।"

'ਗੋਗੜੀਆ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਸੁੱਟ ਨਾ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਚਿਟਕਣੀ ਕਿਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣੀ ਸੀ। ਧੋਖਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਖੇ: ਬੀਬੀ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਹੈ; ਇਬਲੀਸ ਦਾ ਪੁੱਤ।"⁹

ਸਮਾਜ ਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਟੇਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਵੀ ਇੱਕ ਸੀ। ਇੰਨਾ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਇੰਨੀ ਕੁ ਵਧੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਜਾਣਦੇ। ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਡਾਕੂ ਪਾਲਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਮ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ।

"ਉਸ ਡਾਕੂ ਮੁਹੰਮਦ ਵੱਲ ਦੇਖੋ। ਮਾਲਕਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਹਮਣੀ ਕਲਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਸੁੱਟਿਆ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸੇ ਭਰ ਕੇ ਛੁਡਾ ਆਦਾਂ।"¹⁰

ਫੈਕਟਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਰੱਬ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰੱਬ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਤੇ ਮਾੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੇ ਫੈਕਟਰੀ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਰੱਬ ਨੂੰ ਚੀਰ ਦਿੱਤਾ। ਗ਼ਰੀਬ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਇਹੇ ਜਿਹਾ ਜੁਲਮ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ

ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬੱਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਧੱਕੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਸੂਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਜਾਂ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਤਲਾਸ਼ ਦੇ ਹਨ।

"ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦਾ ਰੱਬ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਰੇਸ਼ਮੋਂ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਗੁਦਾਮ ਅੰਦਰ ਡੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਗਵਾਹੀਆਂ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ-ਮੇਏ ਹੋਏ ਮਾਲਕ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ। ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਛਾਤੀ ਲਈ ਖ਼ੰਜਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।"¹¹

ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਬਣ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਰਾਹ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਜੈ-ਜੈ ਕਾਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਤਾਏ ਵਰਗ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰ ਤੇ ਭੈੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਸਵਰਗ ਦੀ ਝਲਕ, ਪੰਨਾ ਨੰ-97
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-97
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-100
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-101
5. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਭ ਰੰਗ, ਰੱਬ ਦੀ ਮੋਤ, ਪੰਨਾ ਨੰ-86
6. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-87
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-87
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-88
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-90
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-91
11. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-95

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

4. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

4. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ

ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਅਮਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਤਤਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਿੰਦੇ ਵਹਾਅ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਗੇ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਉੱਨੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਛਪਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਵ 1949 ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਤਤਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵਾਝਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਜਕੜ ਦੇ ਦਰਦ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਘੋਰ ਤੰਗੀ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਜਿੱਥੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਿਕ ਸਦਕਾ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਕੁਲਫੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਾਕੇ ਦਾ ਪਿਓ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਕੁਲਫੀ ਖਲਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਕੇ ਦਾ ਪਿਓ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਰੀਦੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਖਾਣ ਲਈ ਆਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਾਲੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਕਾਕੇ ਦੇ ਪਿਓ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣੀ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅੱਜ ਦੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਬਾਂਗਾਂ ਦੇ ਰਾਖਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਭੁੱਖਮਰੀ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਮਾਂ, ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵੀ

ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਕਾਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਾਧੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਖੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਕਰੀਓਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ 'ਸਿੱਟਾ' ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੱਡ-ਭੰਨਣੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਆਪ ਫਲ ਖਾਦਾਂ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਟੂ ਸ਼ਾਸਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਮਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸਿਸਟਮ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨ ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਹ ਅਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਹ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਹ ਤਾਂ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆੜਤੀਐ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੋਦਾਮ ਅਨਾਜ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾਅ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਰ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਰੱਬ ਦੀ ਮੌਤ' ਕਹਾਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਘੇਰ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਕਹਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੱਬ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਰੱਬ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਵਰਗ ਦੀ ਝਲਕ' ਇੱਕ ਗ਼ਰੀਬ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰਾਂ ਹੰਢਾਏ ਦੁੱਖ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਗ਼ਰੀਬ ਅਮੀਰ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਲੇਚਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਕਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਭੁਲੇਖਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਅੱਜ ਦਾ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਔਰਤ ਉੱਪਰ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹਨ। ਦੀਪ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸੁਅਰਨ ਨੂੰ ਬੇਇੱਤਹਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡਾ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਸਮਾਜ ਹਰ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਾੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਰਾਸ-ਲੀਲ੍ਹਾ' ਤੇ 'ਲੁਕਣ ਮਿਚੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਧੱਬਾ ਹੈ, ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇੱਕ ਸੱਠ-ਪੈਂਹਠ ਸਾਲ ਦਾ ਬਾਬਾ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਬੰਗਾਲਣ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਬਾਲਗ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਸ-ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੁੱਢੇ ਗ਼ਰੀਬ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਲੁਕਣ-ਮਿਚੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੋਬਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਡੇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿਣਾ ਐੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁੜੀ ਦਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਬਾਪ ਬਸੰਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬ ਕਰ ਕੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ 'ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੈੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਖੜਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਲ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ' ਕਹਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਕੰਮੀਆਂ ਦੇ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਜਾ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣਾਂ ਸਮਾਜ ਹੀ ਝੰਜੋੜਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮੀ ਕਮੀਣਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਚਾਹੇ ਘਰੋਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਘਿਰਨਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੈਂਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਲਈ ਵੜੀਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ਬਣਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕੂ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਲੱਛਮੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਬੋਝ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਮੰਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਲੱਛਮੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇ ਸਿਖਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਭੈੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਸੰਤੂ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਵੀ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਭੈਣ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੈਣ- ਭਰਾ ਦਾ ਤਾਂ ਪਰਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੈ। ਸੁਭਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਬੱਚੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕੋਣ ਹੈ ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਥਿਕ ਹਨ।

ਸਿੱਟਾ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਪੈੜਾ ਉਲੀਕਣੀਆਂ ਸਿਖਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕਰਾਤਮਕ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਰਾਤਮਕ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਲਗਭਗ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੱਥ ਆਰਥਿਕ ਸੰਤਾਪ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਤਾਪ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ 'ਕਹਾਣੀ ਬਾਂਗਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ' ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬ ਉੱਪਰ ਤਸੱਦਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਹਨ। 'ਕੁਲਫ਼ੀ' ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਵਧੇਰੇ ਆਯਾਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੇਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਵਰਗ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਰ ਗ਼ਰੀਬ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਦਾ ਗੱਲਾਂ ਘੁੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਸਿੱਟਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਦੱਬ ਕੇ 'ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਹ ਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਖ਼ਾਹ' ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਦੱਬ ਕੇ ਵਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਰੱਜ ਕੇ ਖ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦਮਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਸੰਤਾਪ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸਵਰਗ ਦੀ ਝਲਕ' ਤੇ 'ਰੱਬ ਦੀ ਮੌਤ' ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਹਰਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲੋਂ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਵਰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜਿਸ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਹਨ ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਸਵਰਗ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਗ਼ਰੀਬ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ ਕਿ

ਫੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਰ ਉੱਥੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਗੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਕਲੰਕ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਵੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤਿਰਛੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ, ਕੰਮੀ ਕਮੀਣਾਂ ਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਟੋਲਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਰਾਸ-ਲੀਲਾਂ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਸੱਠ-ਪੈਂਟ ਸਾਲ ਦਾ ਬਾਬਾ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲਣ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅੱਜ ਵੀ ਬੁੱਢੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲਾੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਲੰਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੋਬਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਡੇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਐੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਸਮਾਜ ਅਧੀਨ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਪਿਆਰ ਗੁਨਾਹ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਲੁਕਣ-ਮਿਚੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਕੁੜੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦੀ ਧੀ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਾਰਨ ਦੁੱਖ-ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਲੱਭਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਪਾੜੇ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੋਖਿਆਂ ਉੱਥੇ ਪਿਆਰ ਰੰਗ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੀ ਉਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪੜਿਆਂ-ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ' ਜਿੱਥੇ ਡਾਕੂ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਲੱਛਮੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਅਸਹਿ ਸਿਖਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਲੱਛਮੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਖੂਨ ਵਹਾਉਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਬਣਾਏ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਗ਼ਲਤ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਤ੍ਰੀ ਸਿਪਾਹੀ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਸਮਝ ਕੇ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦਾ ਤਾਂ ਓਹਲਾ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਕਿ 'ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ' ਦੀ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਭੈੜੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੇ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੜਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਭੁਲੇਖਾ' ਤੇ 'ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਖੁਣ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਦਿਲ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪਰਿਪੇਖ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚੋਂ ਦਰਦ ਹੰਢਾਉਂਦੇ, ਬੇਵੱਸ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿੱਚ ਜਕੜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਵਿੱਥਿਆਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਘੇਰ ਸੰਕਟ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੇਰ ਦੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਦ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਾਸਦ ਹੋਣੀਆਂ ਸਿਰਜ ਕੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਣਹੋਇਆਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ:-

- ✓ ਸਿੰਘ, ਜਸਵਿੰਦਰ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012.
- ✓ ਕੋਰ, ਤਜਿੰਦਰ ਪਾਲ (ਡਾ.), ਔਰਤ ਦਾ ਸੰਤਾਪ, (ਗਿੱਲ ਮੇਰਾਂਵਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੈਸਮ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ) ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਚੰਡੀਗੜ, 2013.
- ✓ ਕੋਰ ਸਰਵਜੀਤ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ: ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਦਰਭ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ, 2015
- ✓ ਕੋਰ ਜਗਦੀਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਸੰਕਲਪ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.
- ✓ ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ (ਡਾ.), ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ: ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2010.
- ✓ ਧਾਲੀਵਾਲ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮੂਲਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੰਡੀਗੜ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007.
- ✓ ਉੱਪਲ ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਰੂਪ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1995.
- ✓ ਧੰਨਵੰਤ ਕੋਰ (ਡਾ.), ਕਹਾਣੀ 2000, ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2002.
- ✓ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਜਲੰਧਰ: ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ ਮਾਈ ਹੀਰਾ ਗੇਟ, 2012.
- ✓ ਰਾਹੀ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਸਲੇ ਗਲਪ ਦੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, 2004.

- ✓ ਫਰੈਂਕ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 1992 ਦੂਜਾ ਅਡੀਸ਼ਨ.
- ✓ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ :ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009.
- ✓ ਅਹੂਜਾ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ (ਡਾ.), ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1987.